

Vest 180-Vriesebrug, gemeente Dordrecht

Een archeologisch booronderzoek en
waarneming van de stadsmuur

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 118

Vest 180-Vriesebrug, gemeente Dordrecht

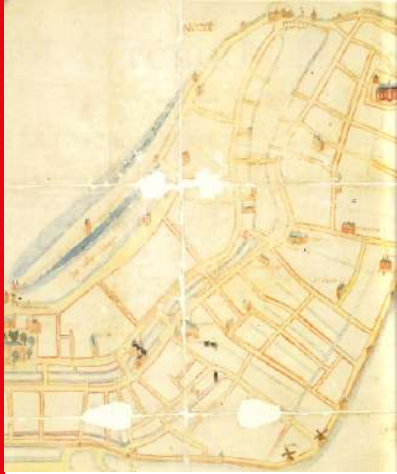
Een archeologisch booronderzoek en
waarneming van de stadsmuur

M.C. Dorst

2020

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie

Colofon

ISSN: 1876-2379
Tekst: M.C. Dorst
Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
Redactie: J. Hoevenberg
Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie,
tenzij anders vermeld.
Vormgeving: M.C. Dorst
Drukwerk: n.v.t.
Uitgave: Gemeente Dordrecht, maart 2020

Gemeente Dordrecht
Cluster Ruimtelijke Kwaliteit / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
T: (078) 7708223
E: monarch@dordrecht.nl
W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2020

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding	5
1.1 Onderzoekskader	5
1.2 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens onderzoeksgebied	7
2.1 Gegevens onderzoeksgebied en huidig grondgebruik	7
3. Bureauonderzoek	9
3.1 Geologie, landschappelijke ontwikkeling en pre-middeleeuwse bewoning	9
3.2 Bekende historische en archeologische gegevens	12
3.3 Archeologische verwachting	20
4. Doel en vraagstellingen	21
5. Veldwerk	23
5.1 Methoden	23
5.2 Onderzoekresultaten	23
5.2.1 Bodemopbouw	23
5.2.2 Archeologie	28
6. Samenvatting en Conclusies	29
Bronnen	31
Literatuur	31
Verantwoording afbeeldingen	33
Begrippen en afkortingen	35
Bijlage 1: Boorgegevens	37

Een impressie van het veldwerk op 27 januari (foto: J.Hoevenberg, vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht).

1 Inleiding

1.1 Onderzoekskader

In januari 2020 is in het onderzoeksgebied Vest 180-Vriesebrug in de gemeente Dordrecht een inventariserend, archeologisch veldonderzoek door middel van boringen uitgevoerd. Dit gebeurde in het kader van wegwerkzaamheden waarbij de wegverharding van de Vest en de naastgelegen parkeerplaatsen is vervangen. De werkzaamheden waren niet onderzoeksplichtig omdat er op de parkeerplaatsen niet gegraven is en de bodemverstoring onder het wegdek niet dieper reikte dan het al aanwezige wegcunet. Door het verwijderen ontstond wel de mogelijkheid om op deze locatie een zinvol archeologisch booronderzoek uit te voeren. Het onderzoek was gericht op de mogelijke aanwezigheid van een middeleeuwse watergang die lange tijd is aangewezen als de historische Thuredrith en op de middeleeuwse stadsmuur en bijbehorende stadsgracht.

Om deze verwachting te toetsen is een verkennend en karterend booronderzoek uitgevoerd. Daarnaast is op één locatie met de schep gegraven om het restant van de stadsmuur te documenteren.

Het onderzoek bestond uit een bureauonderzoek en een veldonderzoek. Op basis van het bureauonderzoek is bepaald waar de stadsmuur en -gracht vermoedelijk aanwezig waren en waar de vermoedelijke watergang (Thuredrith) de stad binnen zou komen. Vervolgens is deze verwachting getoetst door middel van een handmatig booronderzoek.

Het onderzoek betreft geen officieel AMZ-onderzoek in die zin dat er sprake is van een onderzoeksplichtige bodemverstoring. Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht en met toestemming van het bevoegd gezag, de gemeente Dordrecht. Het onderzoek is vervolgens door het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht uitgevoerd. Dit document betreft de rapportage van het bureauonderzoek en het booronderzoek.

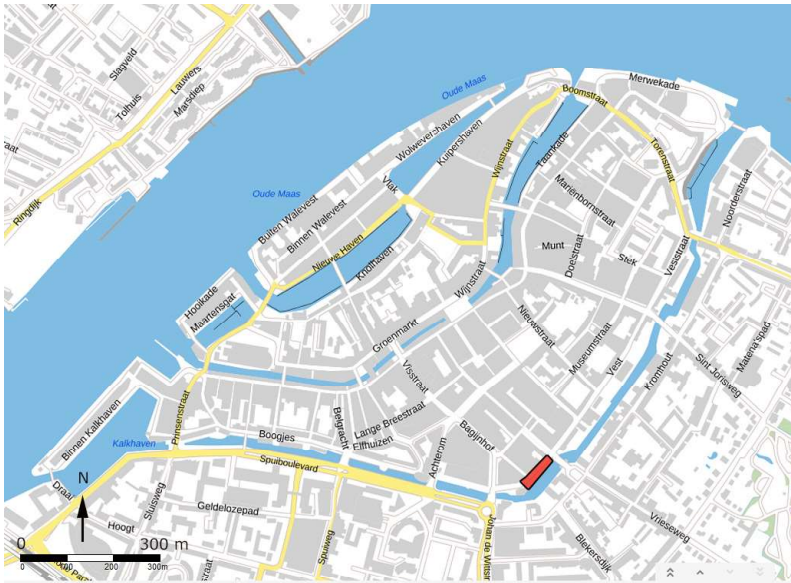
1.2 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	bureauonderzoek en verkennend, inventariserend veldonderzoek door middel van boringen en proefputje (protocol 4003, BRL 4000, v4.1, KNA v4.1, 2018)
Projectcode:	DDT 2020-3
ARCHIS:	zaaknummer 4767834100
Periode:	Late Middeleeuwen- Nieuwe Tijd
Uitvoeringsperiode:	22, 23 en 27 januari 2020
Gemeente/wijk:	Dordrecht / binnenstad
Straat/toponiem:	Vest, tussen Vest 180 (IJssalon La Venezia) en Vriesebrug
Provincie:	Zuid-Holland
Kaartblad:	44A
RD coördinaten:	centrum 105.522 / 450.050
Opdrachtgever:	gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed
Contactpersoon:	mevr. J. Hoevenberg (senior KNA-archeoloog, actorregister nummer 59356510)
Uitvoerder:	gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed medewerkers: dhr. M.C. Dorst (senior KNA-prospecteur, actor registernummer 44280884)
Bevoegde overheid:	gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. J. Booij (clustermanager)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior KNA-archeoloog, actorregisternummer 59356510) Status rapport: goedgekeurde definitieve versie, d.d. 19 februari 2020. Digitaal: archief Vakteam Erfgoed/archeologie E-depot Nederlandse Archeologie http://www.dans.knaw.nl) Analooq: stadsdepot gemeente Dordrecht (Dordrechts Museum)

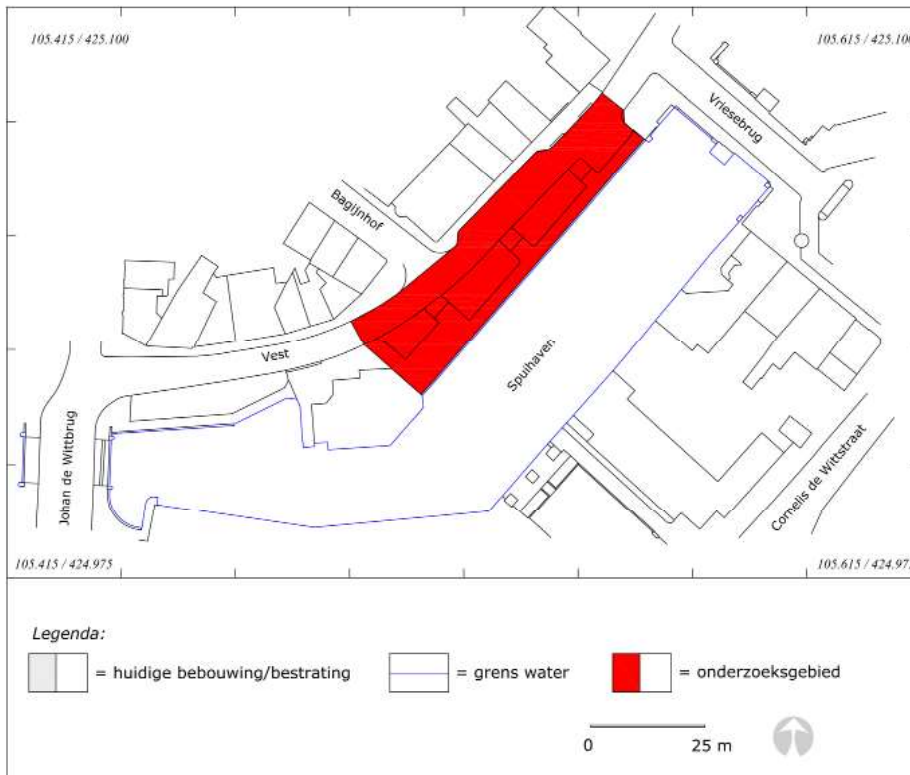
2. Gegevens onderzoeksgebied

2.1 Onderzoeksgebied en huidig grondgebruik

Het onderzoeksgebied betreft de bestrating van de Vest, tussen Vest 180 (ijsalon La Venetia en de Vriesebrug en de parkeervakken tussen deze weg en het water van de Spuihaven (afb. 1 en 2). Het gehele onderzoeksgebied was verhard; het wegdek bestond uit asfalt en de parkeerplaatsen waren verhard met klinker. Het maaiveld is hier overal verhard met klinkers. De hoogte van het maaiveld van de weg varieert tussen ca. 1,9 m + NAP in het westen en ca. 1,5 m + NAP in het oosten. In de richting van de Spuihaven, het deel met parkeervakken, ligt het maaiveldhoogte tussen ca. 1,4 en 1,3 m + NAP. Het onderzoeksgebied heeft een lengte van ca. 77 m en een breedte van ca. 16 m (1232 m²).

Afb. 1. De ligging van het onderzoekgebied in de gemeente Dordrecht (rood).

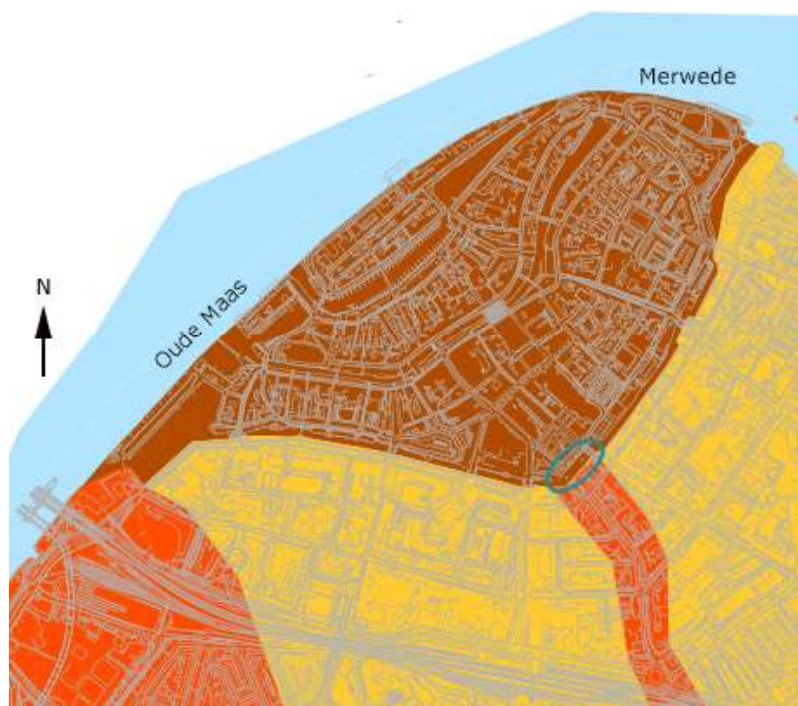

Afb. 2. Het onderzoeksgebied in detail.

3. Bureauonderzoek

3.1. Geologie, landschappelijke ontwikkeling en pre-middeleeuwse bewoning

Zoals op de archeologische beleidskaart van de gemeente (2012) is aangegeven, zijn er in het onderzoeksgebied geen rivierduinen en oudere stroomgordels te verwachten (afb. 3). Vanaf het begin van het Holoceen, ca. 9800 voor Chr. was door de stijgende grondwaterspiegel sprake van intensieve veengroei. Er was hier sprake van een uitgestrekt veenmoeras. Vanaf het Neolithicum-Bronstijd sneden zich enkele grote rivieren hierin die vanuit het oosten in westelijke richting stroomden. Het gaat om de Uitwijkse Stroomgordel (4650-4200 voor Chr.) en de Zwijndrechtse Stroomgordel (2550-500 voor Chr.).

Afb. 3. De locatie van het onderzoeksgebied (blauwe ovaal) weergegeven op een uitsnede van de archeologische beleidskaart van de gemeente Dordrecht (oktober 2012). In geel is het laag gelegen komklei-opveenlandschap te zien. In bruin de middeleeuwse stad en in rood de jonge stroomgordels van de Dubbel (links) en de, tot voor kort veronderstelde ligging van de Thuredrith stroomgordel (rechts). Deze zou ter hoogte van het onderzoeksgebied de stad binnen komen.

Gedurende (vermoedelijk) het begin van de IJzertijd (800-500 voor Chr.) veranderde het landschap. Vanuit het oosten snijdt zich ten noorden van het onderzoeksgebied een nieuwe rivier in het veenmoeras; de Waal/Merwede. Evenals de twee andere rivieren, de Romeins-Middeleeuwse Maas¹ en de Dubbel, is de stroomgordel vermoedelijk ontstaan rond het begin van de IJzertijd. Aangezien ze waarschijnlijk zijn ontstaan vanuit de (bovengenoemde) oudere stroomgordels zal het ontstaan van deze drie jongere stroomgordels een geleidelijk proces van geulverleggingen zijn geweest. Tot voor kort werd aangenomen dat er nog een rivier in het gebied buiten de stad aanwezig was. Het gaat om de historische Thuredrith waaraan de stad Dordrecht is ontstaan.

1 De later nog watervoerende restanten van deze rivier is in recente tijden en tot op heden aangeduid als "het Oude Maasje". In de rapporten van het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht van vóór 2020 is deze rivier altijd onder deze naam vermeld. Vanaf 2020 zal deze als "Romeins-Middeleeuwse Maas" worden aangegeven. Deze benaming is beter en voorkomt verwarring ten aanzien van de, nu nog aanwezige doorbraak tussen de Waal/Merwede en de Dubbel die nu bekend staat als de Oude Maas.

Op de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (2009,) staat deze stroomgordel nog aangegeven als een zijtak van de Dubbel, die vanaf de kruising Overkampweg- Burgermeester Jaslaan in noordwestelijke richting zou stromen. De rivier zou hebben gelopen vanaf deze kruising via de Burgemeester Jaslaan – Dordtwijklaan – Dubbeldamseweg Zuid – Dubbeldamseweg Noord en de Blekersdijk. Vanaf hier zou het via het tracé Bagijnhof – Visstraat gelopen tot aan de Voorstraat en vanaf hier in noordoostelijke richting als de latere Voorstraatshaven in de Merwede hebben uitgemondd.

In de afgelopen jaren is op verschillende locaties waar de Thuredrith zijtak gelopen zou hebben, onderzoek gedaan. Slechts op twee locaties zou mogelijk sprake kunnen zijn van een watergang in de ondergrond. Ter hoogte van de Burgermeester Jaslaan en op de locatie van de Blauwe tunnel in de Dubbeldamseweg Zuid is met enige zekerheid de aanwezigheid van een middeleeuwse (bedijkte) watergang vastgesteld.² Op de locatie Burgemeester Jaslaan is sprake van een watergang met op de oostelijke oever een lage dijk/kade. Het gaat hier echter zeer waarschijnlijk om een oudere, middeleeuwse geulfase van de Dubbel. De locatie Blauwe tunnel in de Dubbeldamseweg Zuid betreft de vindplaats van een laatmiddeleeuws kuras in een watergang die slechts schematisch is opgetekend. Het kuras is gevonden ter hoogte van de westhoek Korte Scheidingsweg – Dubbeldamseweg.³ Hier is mogelijk wel sprake van een middeleeuwse watergang uit de periode vóór 1421, maar de exacte breedte, diepte en aard zijn onduidelijk. Er kan eventueel ook sprake zijn van een middeleeuwse sloot. Even ten oosten van deze locatie is op de kruising van de Dubbeldamseweg-Zuid en de Twintighoevenweg ook een watergang aangetroffen.⁴ Hier is echter ook geen zekerheid over de aard en oriëntatie van de aanwezige watergang.

Op veel andere locaties waar de rivier volgens dit tracé aanwezig zou moeten zijn, is deze echter niet aangetroffen. Het gaat om locaties aan de Toulonselaan, de Dubbeldamseweg-Noord-Oranjepark en de Blekersdijk.⁵

De oude (en onjuiste) veronderstelling dat er hier een (pre-1421) watergang aanwezig was die men associeerde met de historische Thuredrith is naar alle waarschijnlijk ontstaan door interpretatie van kaarten uit de 16^e eeuw (zie paragraaf 3.2).

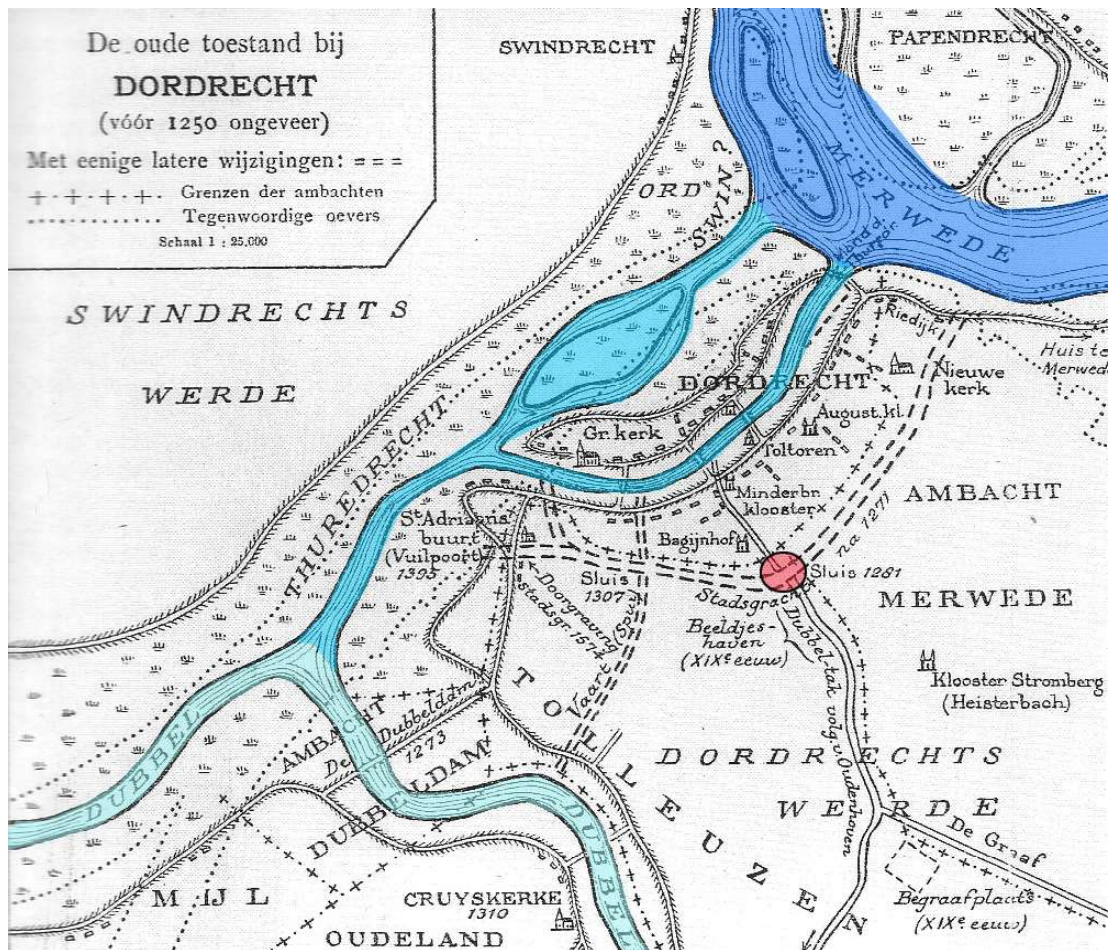
Recentelijk is een aannemelijker ontstaansgeschiedenis en locatie voor de Thuredrith voorgesteld. Hierin wordt uitgegaan van de aanname dat de Waal/Merwede op een gegeven moment in zuidelijke richting door haar oeverwal is gebroken. Hierdoor werd het lager gelegen komgebied tussen het huidige Dordrecht en Zwijndrecht doorsneden door een aantal nieuwe zijgeulen (avulsies) die in zuidwestelijke richting stroomden. De historische Thuredrith, de latere Wijn- en Voorstraatshaven, was de zuidelijkste geul van deze delta-achtige voorloper van de huidige Oude Maas. De rivier ontstond dus ter hoogte van de Boombrug en stroomde (nagenoeg) via het huidige tracé van de Wijnhaven-Voorstraatshaven in zuidwestelijke richting waar het ter hoogte van de Grote Kerk in de noordelijke doorbraakgeul, de (proto-) Oude Maas uitkwam (afb. 4).

2 Burgemeester Jaslaan: Van der Esch & Koorevaar 1995 (Dordrecht projectcode 9513). Dorst 2013 (Dordrecht projectcode 1302), Fietstunnel Dubbeldamseweg Zuid: Van der Esch 1995 (Dordrecht projectcode 9518).

3 Van der Esch 1995, 15, afb. 3.

4 Dorst 2019.

5 Dorst & de Boer 2014, deellooties 1 (Dubbeldamseweg) en 6 (Toulonselaan). Nelemans 1988 (volgens dit artikel is er wel een watergang aangetroffen die met de Thuredrith geassocieerd wordt, maar dit zal naar alle waarschijnlijkheid slechts afzettingen van het latere Bergsche Veld (Merwededek) zijn geweest.

Afb. 4. De waterkundige situatie volgens Easton (1917). Hij stelde dat deze situatie ergens vóór circa 1250 is ontstaan. Echter, het is aannemelijk dat deze situatie van verschillende doorbraken tussen de Waal/Merwede en de Dubbel al in de periode IJzertijd-Romeinse Tijd is ontstaan. In donkerblauw is de Waal/Merwede aangegeven. In middelblauw zijn de nieuwe zijgeulen proto-Oude Maas (noordelijke) en de Thuredrith (zuidelijke) aangegeven. In lichtblauw is de Dubbel te zien. In rood is, bij benadering de locatie van het onderzoeksgebied weergegeven. Op deze kaart is ook al uitgegaan van de aanwezigheid van een zijtak van de Dubbel die volgens het hierboven genoemde tracé de stad in zou komen, hier aangeduid als: *Dubbel-tak volgens v. Oudenhoven*. Ook situeert hij in het onderzoeksgebied een, in historische bronnen vermelde sluis, maar de locatie ervan op deze locatie is waarschijnlijk slechts gebaseerd op de aanname dat hier een zijtak van de Dubbel aanwezig zou zijn (bewerking van kaart van Easton (1917) door M.C. Dorst, vakteam erfgoed).

Naarmate de Waal/Merwede meer water via dit systeem ging afvoeren, verenigden de noordelijke geulen zich (vermoedelijk) tot één brede geul, de huidige Oude Maas. Dit gebeurde mogelijk pas ná de start van de middeleeuwse ontginningen, ergens in de 12e eeuw. Hierbij zijn mogelijk ook nog delen van het eiland, de huidige Poortzijde benoorden de Voorstraatshaven, weggespoeld.⁶ De zuidelijkste geul (Thuredrith) bleef gehandhaafd en werd vanaf de start van de middeleeuwse bewoning in gebruik genomen als haven; de huidige Wijn-Voorstraatshaven.⁷

De locatie van het onderzoeksgebied lag gedurende de ontstaansgeschiedenis van de jonge stroomgordels in dit gebied in het lager gelegen komklei-op-veenlandschap tussen de stroomgordels Waal/Merwede (noord), Dubbel (zuid) en de avulsiegeulen (proto-) Oude Maas en Thuredrith (noord en west). Tot aan de start van de middeleeuwse ontginningen in de 10^e – 11^e eeuw zal er hier geen sprake zijn geweest van menselijke bewoning of activiteit.

6 Dorst & de Boer 2017.

7 Dorst, 't Jong & Schiereck, 2018, Dorst & De Boer 2017, Schiereck 2017, Vos, Bazelmans, Weerts en Van der Meulen, 2011.

3.2 Bekende historische en archeologische gegevens

Gedurende de periode late 10^e – begin 11^e eeuw gingen in het Dordtse grondgebied de eerste, grootschalige ontginningswerkzaamheden van start. De start van deze periode is in de binnenstad archeologisch alleen bekend van enkele ¹⁴C-dateringen van de oudste, diepst gelegen kunstmatige ophogingen. Voor de zuidoever van de Thuredrith, de zogenoemde landzijde oftewel de Voorstraat, gaat het om de locatie Van der Kooghplaats 1.⁸ De dateringen liggen hier tussen 1045-1190. Voor de noordoever, de zogenoemde poortzijde oftewel de Wijnstraat/Groenmarkt/ Grotekerksbuurt gaat het om de locatie Grote Kerk.⁹ De oudste dateringen liggen hier tussen 985-1020 en 1060-1075. Deze dateringsperiode voor de start van de grootschalige ontginningen, en daarmee de start van een intensievere bewoning van het gebied, komt overeen met de bewoning op (in ieder geval) de zuidoever van de Dubbel. Hier zijn onder andere de resten van een houten kerk (uit ca. 1018-1028), het bijbehorende kerkhof met begravingen en andere bewoningssporen uit deze periode bekend.¹⁰

Over de aard en intensiteit van de bewoning uit deze oudste, middeleeuwse bewoningsperiode is in Dordrecht zeer weinig bekend. En dat wat bekend is, is vrijwel geheel gebaseerd op archeologische data van buiten de middeleeuwse stad Dordrecht en dan met name van onderzoeken op de oevers van de Dubbel. Het beeld van de oudste fase van de nederzettingen in dit gebied is als volgt. Op het hoogste deel van de oeverwallen is een smalle en lage dijk/kade aanwezig.¹¹ De dijk/kades hebben een breedte van maximaal circa 20 m en een (vermoedelijke) maximale hoogte van circa 1,5 tot 2 m. Aan de binnen- en buitendijkse zijden zijn smalle dijksloten aanwezig. Het binnen- en buitenwater is (onder de dijk/kade door) verbonden door klepduikers. Aan de buitendijkse zijde is, richting de geul sprake van een aflopende uiterwaardzone. Aan de binnendijkse zijde zijn langgerekte ontginnings- / perceleringssloten aanwezig die de breedte aangeven van de ontgonnen percelen. De bijbehorende huizen/boerderijen zullen vermoedelijk direct achter de dijk op opgeworpen woonheuvels (hillen) hebben gestaan. Dit is echter niet zeker; nog nergens binnen de gemeente Dordrecht zijn resten van huizen met eventueel bijbehorende woonheuvels uit deze ontginningsperiode aangetroffen. Alleen van een houten kerk uit deze periode kan gesteld worden dat het op een lage heuvel direct achter (de veronderstelde) dijk/kade lag.

In de stad zal in de oudste, middeleeuwse periode sprake zijn geweest van een vergelijkbare situatie. De Voorstraat zal zijn oorsprong vinden in de dijk/kade die vermoedelijk op de zuidelijke oeverwal van de Thuredrith lag. Hieraan /-achter lagen de woonheuvels met daarop de huizen. De ophogingen van de (vermoedelijke) hillen kunnen een lengte hebben tot circa 40 m vanuit het hart van de ontginningsassen, Voorstraat-Prinsenstraat en Wijnstraat-Groenmarkt. De locatie van het onderzoeksgebied lag in deze oudste, pre-stedelijke kern? van Dordrecht ver zuidelijk van de zuidelijke oeverwal van de Thuredrith. Mogelijk viel het wel binnen het landbouw- en weideareaal van de bewoners op de oeverwal. Er kunnen dus uit deze fase wel sloten van het ontginnings- en perceleringssysteem aanwezig zijn in de top van het komklei-op-veenlandschap.

De oudste, betrouwbare bronnen over Dordrecht dateren uit het begin van de 12^e eeuw, tussen 1120 en 1122. Dordrecht was officieel nog geen stad, maar aangenomen wordt

8 Het huidige adres is Heer Heymansuysstraat 30-40. Dorst 2014. Dordrecht projectcode DDT 1312, Archis zaaknr. 2440013100.

9 Dorst & De Boer 2017. Dordrecht projectcode DDT 1509, Archis zaaknr. 4042915100 .

10 Dorst & Bosman, 2013, Dordrecht projectcodes DDT 1008, Archis zaaknr. 2308049100.

11 Een dergelijk dijk/kade is met (enige) zekerheid vastgesteld op de noordoever van de Dubbel (Burgermeester Beelaertspark, waarneming ROB, zie verslag in Van der Esch & Koorevaar, 1995). En de zuidoever van de Dubbel: Hos & Dorst 2010, Dorst, & Bosman, 2013 (dijk/kade niet helemaal zeker, maar zeer aannemelijk door aanwezigheid van verschillende duikers haaks op de Dubbelgeul), Dorst 2017, De Boer & De Kort, 2007. Een dijk/kade is het best bekend van de locatie Stevensweg, zie laatste twee bronverwijzingen. Dit bedijkingsdeel binnen de Grote Waard betreft het ambacht Nesse en dateert van wat later, namelijk van 1260-1285, ¹⁴C-datering). Dorst, in prep., dit betreft de waarneming van een dijk/kade op de zuidoever van de Dubbel en mogelijk ook op de noordoever. Locatie Zuidhoven, Dordrecht projectcode 1812, uitvoer 2019-2020.

dat er gedurende de tweede helft van de 12^e eeuw wel een stadswordingsproces heeft plaatsgevonden. Het oudste, overgeleverde document waaruit blijkt dat Dordrecht stadsrechten heeft, dateert uit 1220. Echter, in een oorkonde uit 3 november 1200 wordt Dordrecht al vermeld als *'opidum Durtreth, die stede van Dorderecht'*.¹² Met de later ook genoemde *'oppidani'* worden de stedelijke inwoners binnen de poorten bedoeld. Daarnaast is er sprake van *'scabini'* (schepenen) en de aanwezigheid van gespecialiseerde ambachten en het bestaan van ambachtsbroedersschappen of gildes.¹³ In een ander document uit 1200 wordt de nederzetting aangeduid als: *"...Durtreth ex utraque parte aque.."* (Dordrecht aan beide zijden van het water) en is er ook sprake van een Dordtse Waard (*Durtret[s]werde*) die in leen moest worden opgedragen aan de hertog van Brabant. De aanwezigheid van een Dordtse waard zou ook aangeven dat er in 1200 al sprake was van een handelsplaats met eigen bestuurders die het centrum vormde van een groter (agrarisch) gebied.¹⁴

Eén van de kenmerken van een middeleeuwse stad was het recht om een verdedigingswerk rond de stad aan te leggen. Uit archiefonderzoek is bekend dat graaf Floris V op 6 juli 1271 de stad het privilege gaf om deze te versterken door middel van een gracht; *"...et defensionem ipsorum fossatum circa villam suam predictam..."*.¹⁵

Het is echter onduidelijk of deze gracht toen ook daadwerkelijk gegraven is en waar deze gracht toen lag. Dat er met zekerheid een gracht aanwezig was in 1285 weten we uit een brief van 1 november uit dat jaar, waarin Henric, heer van de Lek zijn land verkoopt aan graaf Floris V: *"Ic Henric Heere van der Lecke make cond alllen den ghenen die dese lettere sullen sien of horen lesen je doe u te wetene dat ik vercoft hebbe alle dat erve dat leghet binen der graft van Dordrecht ende buten derselver graft dat daer toe behore.."*.¹⁶

Door Easton (1917) wordt op de locatie van het onderzoeksgebied een, in een historische bron genoemd sluis gesitueerd: *[Wij Daniël van] der Mareweden ende Jan van Tholousen doen kont alle den ghenen II [../ °] brief sullen sien ende horen dat wi bi ghemeenen rade der heemradren van II [...] Gro[.]enc Waerde dies te rade sijn worden tnde ouer een hebben ghedraghen dat ne gheen II portre van Dordrecht ne ghenrehande cost noch scade liden sal van sluus ghelde, also II langhe alse die sluus gheduren mach die nv niewelinghe gheleghet es bi der port II ter Dubbelen ward, tnde daer of ghelouen wise van alre cost, van banne tnde van boe-Iten scadeloes te houdene, sonder die ghene die portren sijn ende land hebben inden || []d Ward" ende die tote der vorseider sluus wateren, die sullen ghelden mede || [] e marghen ghelike. In orkonde desen dinghen so hebben wi desen brief bese-|| l'met onsen seghelen. Vort land dat binnen der graft van Dordrecht le-|| [...' ...*] sal oec vri bliuen van sluus ghelde ende quite. Ende w[J]* vorseide heem-|| [' '] dit onder der vorseider Daniels ende Jans seghele. Dese II [; y]euen jnt jaer ons Heren M° CC° een ende tachtich, Palme daghe.*¹⁷

Hierin bepalen Daniël van de Merwede en Jan van Tolloisen samen met de heemraden van de Grote Waard dat burgers van Dordrecht zijn vrijgesteld van de betaling van rechten voor de, onlangs nabij de stad in de Dubbel gelegde sluis, tenzij die burgers land in de Grote Waard bezitten dat door die sluis uitwatert. De situering door Easton van deze sluis ter hoogte van het onderzoeksgebied lijkt volledig gebaseerd op de aanname dat er hier een zijrivier van de Dubbel (als zijnde de Thuredrith) de stad binnenkomt. Echter, een aannemelijker locatie voor deze sluis zou de locatie zijn waar de dijk van de Grote Waard doorsneden was door een als dan niet gegraven watergang ter hoogte van de huidige Zuidersluisdam (-hevel) in de Prinsenstraat. Deze watergang kan in theorie al (deel van de) stadsgracht zijn. Een andere, mogelijke locatie voor deze sluis zou zijn ter hoogte van de huidige Spuistraat-voormalige Spuiport. Echter, hoewel hier ook sprake lijkt van gespuid materiaal, zijn ook hier geen directe aanwijzingen voor de aanwezigheid van een watergang in de ondergrond.

12 Koch, OHZ I, 407-412, nr. 244, 409. 35-42.

13 Van Herwaarden, 1996, 21-32. Blockmans 2010, 76, 77.

14 Hendriks & Konings 2000, 7.

15 Van de Wall (1790) in Handvesten en privilegiën der stad Dordrecht, deel 1, 43.

16 Van de Wall (1790) in Handvesten en privilegiën der stad Dordrecht, deel 1, 75.

17 Oorkondenboek van Holland en Zeeland: OHZ IV, nr. 1952, 6.4.1281. Met dank aan dhr. H. 't Jong voor de verwijzing naar deze bron.

Van deze in historische bronnen genoemde gracht wordt aangenomen dat deze geheel volgens het traject van de huidige Vest/Spuihaven heeft gelopen. Echter, hierover is geen enkele zekerheid en/of archeologisch bewijs. Een andere mogelijkheid is dat de genoemde gracht een andere, oudere fase was. Een mogelijk traject voor een oudere fase van een stadsgracht is volgens de watergang die later bekend zou staan als de binnengracht. Het westelijke deel hiervan was mogelijk in eerste instantie een achtersloot die ten zuiden van de hogere, zuidelijke oeverwal op de overgang naar het komgebied lag. Deze volgde de horizontale delen van de Dolhuisstraat, Ruitenstraat, Botgensstraat, Belsteeg, Lange Breestraat en de Korte Breestraat (zie afb. 7 links, tracédeel in oranje). In theorie kan deze gachtersloot een later gedempte traject van de Statenplaats, Statenplein, Hofstraat, Doelstraat en Wijngaardstraat hebben gevolgd (zie afb. 7 links, tracédeel in geel).¹⁸

In de periode waarin het recht verleend is om een gracht te graven, vindt ook een grote stadsuitbreiding plaats. Deze is archeologisch vooral bekend van het onderzoek op het Statenplein.¹⁹ In de periode tussen ca. 1250-1300/1325 wordt een groot deel van het gebied ten zuidoosten van de zuidelijke oeverwal bij de stad betrokken. De uitvalswegen die oorspronkelijk tot aan de achtersloot liepen werden opgehoogd en doorgetrokken. Het gebied daartussen werd opgehoogd en ingericht als ambachtswijk. In deze periode zal ook de binnengracht zijn gegraven/verlengd. Deze liep vanaf de kruising Lange Breestraat-Bagijnhof in zuidoostelijke richting en volgde vervolgens via de Lenghenstraat, Lindenstraat, Museumstraat, Schoolstraat, Verlengde Schoolstraat, Meivogelhof zijn weg in noordoostelijke richting (zie afb. 7, links, tracédeel in rood).

Vanuit deze hoofdgracht werden (vermoedelijk tussen 1300-1350) in noordwestelijke richting doodlopende zijgrachtjes (spranten) gegraven die de erfgronden werden tussen de straten in de nieuwe ambachtswijk (afb. 5 en afb. 7, links; de doodlopende zijgrachtjes in rood). Het traject van de hoofdgracht (de binnengracht) markeerde in de periode eind 13^e-begin 14^e eeuw vermoedelijk de bebouwingsgrens van de stad. Het is mogelijk dat dit in eerste instantie de 13^e-eeuwse stadsgracht was. Echter, deze aanname is archeologisch nooit getoetst; de breedte en diepte van deze gracht zijn, in zijn oudste vorm, nooit vastgesteld.

In Hendriks & Kooning (2001) wordt de bakstenen stadsmuur die hierna werd gebouwd, gedateerd tussen 1350-1400 of eerder (?). De mogelijk nog oudere datering zal, op basis van vermelding in geschreven bronnen, zijn gebaseerd op de datering van de Spuiport. De oudste versie van deze poort zou kunnen dateren vóór 1312 en mogelijk zelfs al aanwezig zijn in 1282.²⁰ In relatie tot de spui is er ook een vermelding uit 14 april 1307 waarin vermeldt staat: *"...die spoeye die wij nu ter tijt wille hebben te leggen doir onse mueren gaende al in die havene."*²¹ In deze schepenbrief wordt gesproken over het nieuwe Spui waardoor kooplieden uit Geertruidenberg vrij van tol mogen varen. Het is van dit spui echter niet duidelijk of het zich bevond op de huidige locatie van de Spuibrug of dat het mogelijk elders aanwezig was. Het is wel duidelijk dat er sprake is van een (gegraven) watergang die in de haven (Voorstraatshaven) uitkwam en vermoedelijk in zuid-/zuidoostelijke richting aansloot op een watergang/rivier die vanuit Geertruidenberg bereikbaar was. Zoals Van de Wall zelf als opmerkt was er dus blijkbaar al van oudsher een watergang die reikte tot, in ieder geval, de Botgenspoort op het einde van de Botgensstraat. Handelsschepen zouden vanuit de Dubbel, via de Oude Maas door een onbekende watergang tot aan deze poort komen. De Spuihaven is op deze locatie dus mogelijk een al aanwezige, natuurlijke watergang of een (deel van de) stadsgracht die een verbinding had met de Oude Maas. Dit zou betekenen dat deze ter hoogte van de huidige Zuidersluisdam (-hevel) de bedijking van de Grote Waard zal hebben gekruist. Dit is dan aannemelijk de locatie waar een sluis aanwezig kan zijn geweest.

18 Dit voorgestelde vervolg is een hypothese; het verlengde van het westelijke deel is nooit archeologisch bevestigd of ontkend en ook zijn er geen kaarten bekend waarop het staat afgebeeld. De aanname is dat dit deel bij de stadsuitbreiding in de late 13^e – begin 14^e eeuw is dichtgeworpen.

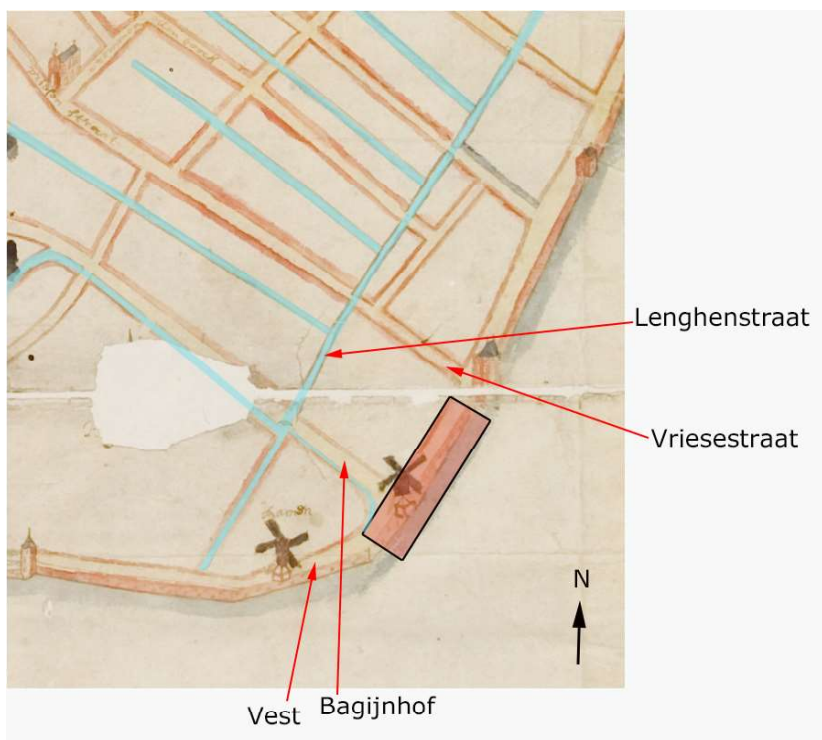
19 Dorst, M.C. e.a. 2014.

20 Hendriks & Kooning 2001, 28-41.

21 In: Hendriks & Kooning 2001, 39, oorspronkelijke bron: schepenbrief voor Geertruidenberg genoemd door Van de Wall (1790) in *Handvesten en privilegiën der stad Dordrecht*, deel 1, 129. Met dank aan dhr. H. 't Jong.

Het deel van de stadsmuur ter hoogte van de Vest zou volgens Hendriks & Kooning (2001) zijn gebouwd vóór 1375. Dit is gebaseerd op een historische vermelding uit dat jaar waarin sprake is van erven die gelegen waren *"..aen der stede muere van dordrecht...westwaert aen die mennebrug (vermoedelijk de huidige Vriesebrug)."*²² Dit zou betekenen dat de stadsmuur zoals die te zien is op 16^e-eeuwse kaarten en uit enkele archeologische waarnemingen aanwezig zou zijn direct onder de zuidelijke rooilijn van de Vest.

De stadsmuur is op deze locatie aangetroffen tijdens een onderzoek aan de Vest 94-96 in 2015.²³ De muur was hier in kruisverband gemetseld en bestaat uit rode bakstenen met de formaten 27 x 13 x 6 cm (voet muur) en 24 x 11,5 x 6 cm (bovenzijde restant). De muur gaat vanaf 3,37 m – NAP over in een wat verbredende voet waarvan de onderkant ligt op een diepte van 4,5 m – NAP (ca. 6 m – mv). De voet van de muur is ingegraven in het komklei-op-veenlandschap, de onderkant staat koud in het Hollandveen Laagpakket. Wel staat de fundering van de stadsmuur in een 160 cm dik pakket (vermoedelijk) ophoging; mogelijk "gewone" stadsophoging, een aarden verdedigingswal of een opgeworpen voet voor de bakstenen stadsmuur. Of er ook sprake was van een 14^e-eeuwse stadsgracht aan de buitenzijde van de stadsmuur op deze locatie is onbekend. Hier is namelijk in het gebied buiten de stadsmuur, in ieder geval binnen een strook van 30 m geen middeleeuwse gracht aangetroffen; het natuurlijke komklei-op-veenlandschap is niet vergraven. De aangetroffen gracht hier dateert uit de periode ná de St. Elisabethsvloeden en is waarschijnlijk ontstaan uit/als een restant van het water van het Bergsche Veld. Dit is merkwaardig aangezien de door Hendriks & Kooning (2001) aangehaalde verwijzing uit 1375 melding maakt van de Mennebrug; vermoedelijke overeenkomstig met de huidige Vriesebrug. Dit suggereert dat er in ieder geval hier wel sprake is van een watergang/gracht.²⁴

Afb. 5. Links: Een uitsnede van een kaart van Van Deventer uit 1545 (hier kopie uit 1674) met daarop bij benadering de locatie van het onderzoeksgebied (rood). Hierop is te zien dat binnen het onderzoeksgebied sprake is van de stadsmuur met aan de buitenzijde water van het Bergsche Veld / stadsgracht. Op de kop van de Bagijnhof is, op de stadsmuur de molen De Raaphoudt. In blauw is het water van het binnengrachtstelsel aangegeven. Vanuit de knik in de hoofdgracht (Bagijnhof-Lenghenstraat) loopt een smal grachtje richting het onderzoeksgebied; vermoedelijk is hier ook sprake van een uitwatering/spui van het binnengrachtstelsel (RAD inventarisnr. 552_290235).

²² Hendriks & Kooning 2001, 51. Ze geven echter geen verwijzing naar de originele bron.

²³ Dorst 2015. Dordrecht projectcode DDT 1405, Archis zaaknummer 2466883100.

²⁴ Het is onzeker of de Mennebrug de Vriesebrug is. De Mennebrug kan ook de brug over de binnengracht (in de Vriesestraat/Lenghenstraat) zijn.

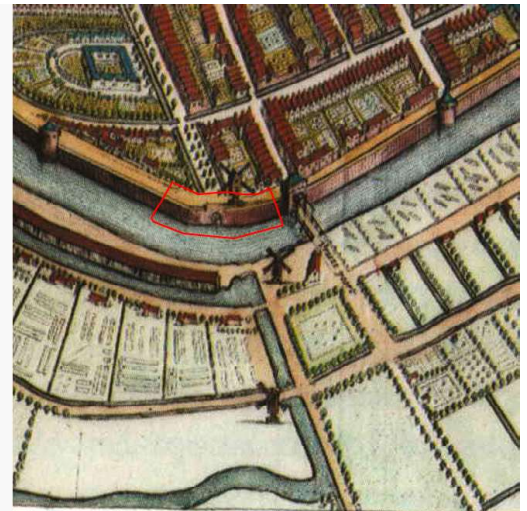
Pas ver ná de vermoedelijke aanlegdatum van de stadsmuur en stadsgracht zijn er (betrouwbare) kaarten en tekeningen bekend. De oudste kaarten dateren uit het midden van de 16^e eeuw. In de tussenliggende periode is door de St. Elisabethsvloeden tussen 1421 en 1424 een heel andere situatie ontstaan in het gebied buiten de stad. De gehele Grote Waard is in deze periode overstroomd waarbij het agrarische buitengebied van de stad onder water kwam te staan. Het water van dit zoetwatergetijdengebied 't Bergsche Veld stond, zeker in de beginperiode tegen de stadsmuur (afb. 6).

Op een kaart van Van Deventer uit ca. 1550 is te zien dat een groot deel van het gebied direct ten zuidoosten van de stad alweer uit grotendeels droog land bestaat (afb. 6). Waarschijnlijk gaat het wel om een vrij nat schorren- en slikkengebied dat mogelijk nog bijloed/ onder water staat. Op deze afbeelding zijn in het onderzoeksgebied weergegeven: de Vest met aan de waterzijde de stadsmuur en daarbuiten een brede stadsgracht. De huidige Bagijnhof is aangegeven als een straat met aan de zuidzijde een grachtje, dat vermoedelijk al een uitwatering/spui heeft in de (nieuwe) stadsgracht. Op de hoek Bagijnhof-Vest is molen De Raaphoudt weergegeven. Direct tegenover het (spui)grachtje langs de Bagijnhof is in het slikkengebied een watergang aangegeven. Dit is de watergang die lange tijd is geïnterpreteerd als het overblijfsel van de pre-1421 rivier de Thuredrith, als zijnde een zijrivier van de Dubbel die in noordwestelijke richting stroomde en hier de stad in zou komen en via de Bagijnhof-Visstraat en de Voorstraatshaven in de Merwede zou uitkomen. De op deze kaart aangegeven watergang is echter zeer waarschijnlijk een ontwateringsgeul in het Bergsche Veld en pas ontstaan in de periode ná 1421-1424. Of de aanwezigheid van het (spui)grachtje hier tegenover iets te maken heeft met (het ontstaan van) deze ontwateringsgeul is onduidelijk.

Op een kaart van Blaeu uit 1640 zijn in het onderzoeksgebied de Vest met stadsmuur en molen nog steeds aanwezig (afb. 6). De Bagijnhof is nu aangegeven als een centrale straat met (mogelijk) aan beide zijden een grachtje. Het zuidelijke grachtje heeft een doorgang/ uitlaat in de stadsmuur en staat mogelijk (nog) in verbinding met de stadsgracht. Het buitengebied is sinds 1603 weer ingepolderd en ingerich. De voormalige ontwateringsgeul is gekanaliseerd en maakt (mogelijk) deel uit van een 17^e-eeuwse vestingsgracht of aanzet daartoe. Het rechte deel ervan blijft tot 1898 bestaan als de Beeldjeshaven; sindsdien de Blekersdijk (afb. 6 en 7).

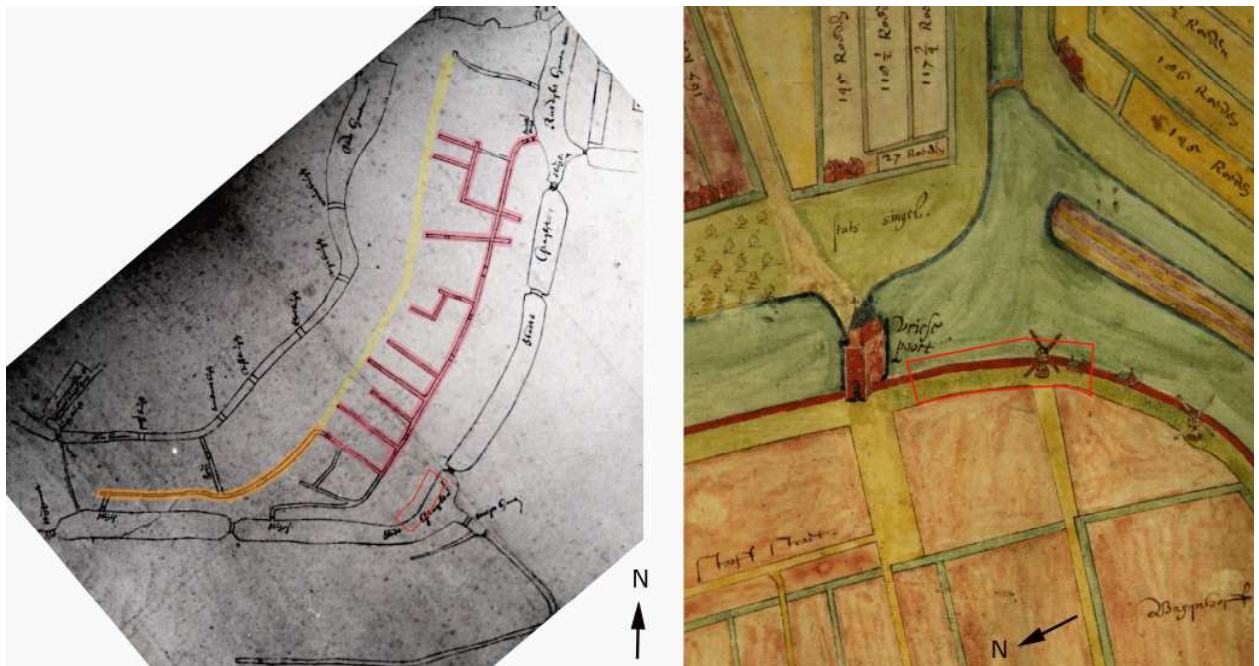
Van Deventer ca. 1550

Blaeu 1640

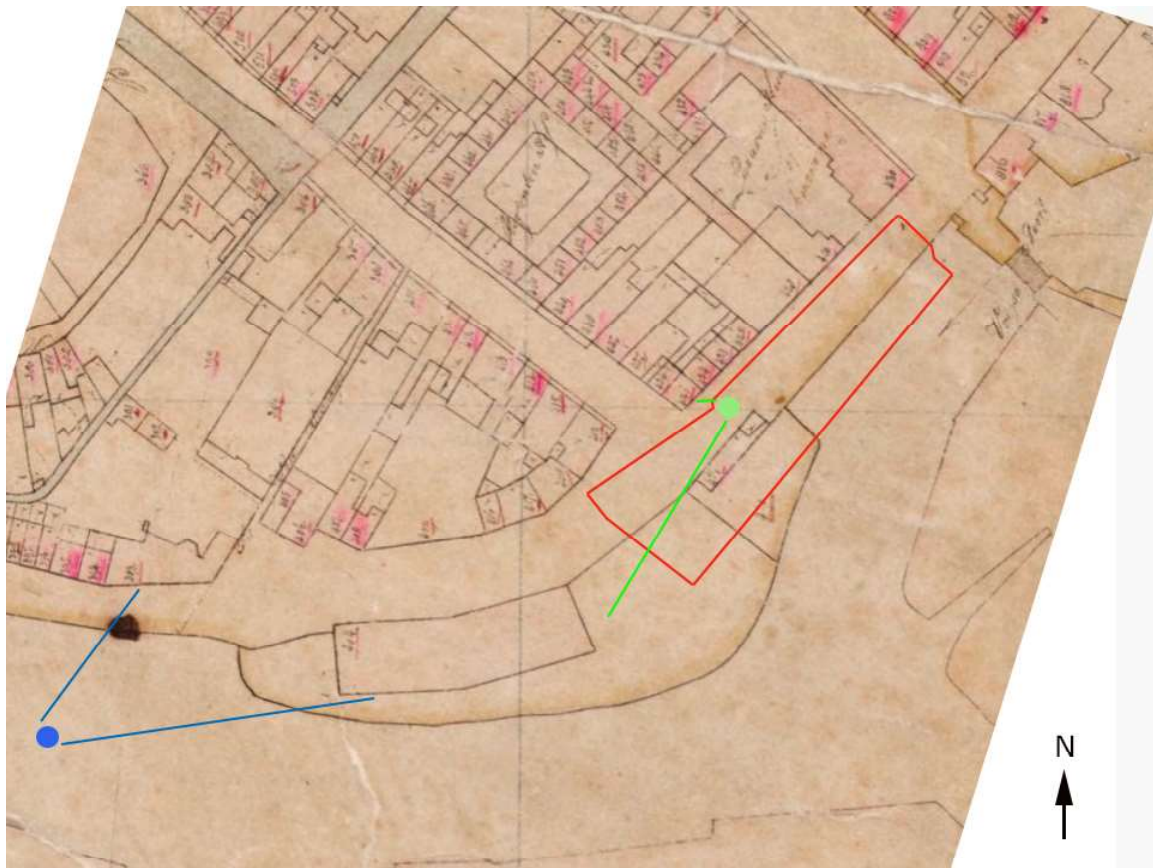
Afb. 6. Links: Een uitsnede van een kaart van Van Deventer uit ca. 1550. Rechts een uitsnede van een kaart uit een atlas van Blaeu uit 1640. Het onderzoeksgebied is aangegeven in rood.

Het is echter niet duidelijk of het (spui)grachtje langs de Bagijnhof in de tweede helft van de 17^e eeuw nog wel aanwezig was, dan wel een open verbinding had met de stadsgracht (afb. 7). Mogelijk is het in deze periode gedempt.

Afb. 7. Links: een grondtekening uit 1649-1699 van de wateren (grachten/haven) die in deze periode in gebruik/watervoerend waren. In oranje is de (binnen)gracht van, vermoedelijk voor midden 13e eeuw, aangegeven. Het vermoedelijk tot ca. 1250-1275 aanwezig verlengde daarvan is in geel aangegeven. In rood is de binnengracht met spranten aangegeven dat is aangelegd tijdens de stadsuitbreiding in de periode 1250-1350. Er staat voor de periode vanaf midden 17e eeuw geen actieve spui(sprant/gracht) meer aangegeven in het gebied langs het zuidelijke deel van de straat Bagijnhof. Het omgrachte vierkante gebied ten noordwesten van het onderzoeksgebied is de Bagijnhof zelf (RAD inventarisnr. 555_14940). Rechts: een uitsnede van een kaart uit de periode 1675-1700; ook hierop is het (spui)grachtje vanaf de hoek Bagijnhof-Lenghenstraat naar de stadsgracht niet meer aangegeven.

De stadsmuur op deze locatie zal gedurende het derde kwart van de 18^e eeuw grotendeels zijn gesloopt, maar in de jaren '30 van de 19^e eeuw waren nog altijd delen aanwezig (afb. 10). Op de kadastrale minuut van 1811-1832 is de stadsmuur in ieder geval niet meer als element aangegeven (afb. 8). Deze ligt naar verwachting op de hierop aangegeven grens tussen de stadsgracht en de Vest in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied. In het zuidelijk deel van het onderzoeksgebied ligt een uitstekend stuk grond buiten de stadsmuur(grens). Het is onduidelijk of dit echt pas rond het begin van de 19^e eeuw is opgeworpen of dat dit de locatie is waarop de 16^e-eeuwse molen De Raaphoudt stond. Binnen het onderzoeksgebied is hier sprake van een onbebouwd erf (perceelnr. 420) dat in bezit is van de koopman Nicolaas Hooglander. Hieraan staat aan de Vest een huisje met erf (perceelnr. 421) dat in bezit is van de stad. Dit perceel met bebouwing zou het restant kunnen zijn van de molenwerf De Raaphoudt.

Afb. 8. Het onderzoeksgebied (rood) weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832 (Kadastrale kaart 1811-1832: minuutplan Dordrecht, Zuid Holland, sectie H, blad 01, MIN08037H01).²⁵ Het grote gebouw west van het onderzoeksgebied is de gemeentelijk asloods, kadastraal nr. 404, aangeduid als "Aschschuur en erf", en in bezit van de firma Anneman Frères uit Brussel (zie afb. 9 en afb 10). Het groene punt en zichtlijnen geven het standpunt aan voor de afbeelding 9). Het blauwe punt en zichtlijnen geven het standpunt aan voor de afbeelding 10.

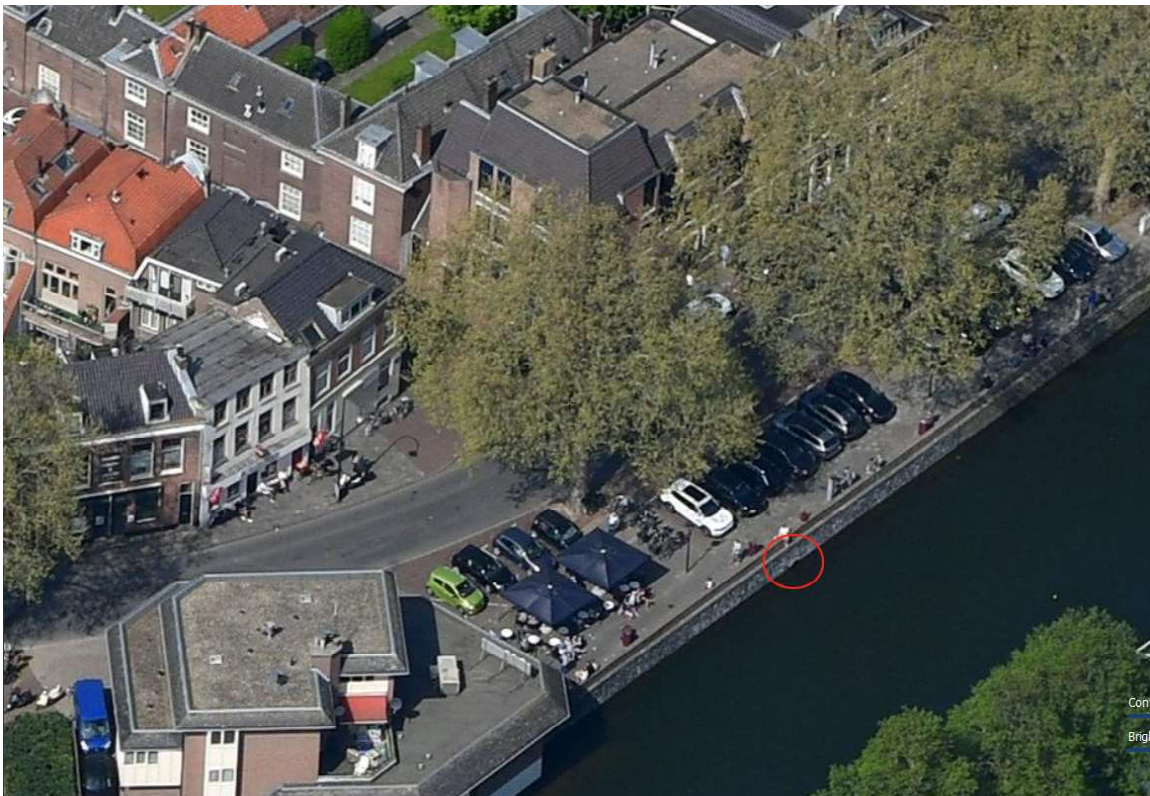
Afb. 9. Een pentekening uit circa 1815 waarop de hoek Vest-Bagijnhof te zien is, gezien vanaf de Vest in zuidwestelijke richting. Rechts tussen de huizen aan de Vest is de Bagijnhof te zien. De grote houten schuur is de gemeentelijke asloods waar stadsafval (voornamelijk hardas) verzameld werd en per schip over de Spuihaven kon worden afgevoerd (RAD inventarisnr. 551_35235).

25 <https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/a76c7f82-94d7-11e5-afee-a32d3ab55d41/media/778f3c69-3a55-ee4e-ec86-add77e0131a9>

Afb. 10. Een tekening uit circa 1835 gezien vanaf de Spuihaven in noordoostelijke richting. Rechts is de achterzijde van de asloods te zien. In het midden is een restant van de stadsmuur te zien. Onderaan zijn hierin nog blauwe natuursteen blokken te zien (RAD inventarisnr. 551_40130).

In de 20^e eeuw is het onderzoeksgebied ten dele heringericht waarbij onder andere de parkeerplaatsen zijn aangelegd. Ook nu nog is in de kademuur ter hoogte van de Bagijnhof een duiker aanwezig (afb. 11). De functie hiervan is onduidelijk.

Afb. 11. Een foto van het onderzoeksgebied uit 2019 (Drechtmaps 2019). In de rode cirkel is de locatie van de duiker in de kademuur van de Spuihaven te zien.

3.3. Archeologische verwachting

Dieper gelegen zal, qua natuurlijke ondergrond sprake zijn van een komklei-op-veenlandschap. Er is hier mogelijk sprake van een laaggelegen zone; het komklei-op-veenlandschap is naar verwachting rond de 4-4,5 m – NAP aanwezig.²⁶ Ter hoogte van de straat Bagijnhof zou in de top van dit landschap mogelijk een watergang aanwezig zijn. Lange tijd is aangenomen dat het zou gaan om een zijrivier van de Dubbel die in noordwestelijke richting ter hoogte van de Bagijnhof zou hebben gestroomd en van hieruit via de Visstraat en de Voorstraatshaven in de Merwede zou uitmonden. Het gaat om de historische rivier de Thuredrith waaraan de stad zou zijn ontstaan. Dit tracé voor de Thuredrith als middeleeuwse rivier is echter onwaarschijnlijk en vermoedelijk gebaseerd op historische kaarten vanaf de 16e eeuw. Hierop staat in het buitengebied tegenover de Bagijnhof een watergang aangegeven. Dit is echter een ontwateringsgeul in het Bergsche Veld, het zoetwatergetijdengebied dat ontstond ná 1421-1424.

Daarnaast bestaat de mogelijkheid dat het komklei-op-veenlandschap in de middeleeuwen is vergraven. Buiten de stadsmuur, circa ter hoogte van de zuidelijke stoepgrens van de Vest, kan een stadsgracht aanwezig zijn geweest. De komkleilaag zou hierdoor afwezig moeten zijn en de top van het (vergraven) Hollandveen Laagpakket zou op grotere diepte aanwezig moeten zijn. Het is echter niet zeker dat er vóór de St. Elisabethsvloeden van 1421-1424 sprake was van een 13^e – 14^e – eeuwse stadsgracht op deze locatie.

De middeleeuwse stadsmuur lag naar alle waarschijnlijk ter hoogte van de zuidelijke stoep / de rooilijn aan de havenzijde van de Vest (van de bebouwing verderop in deze straat). Het is niet bekend of er mogelijk resten van de stadsmuur binnen de verstoringsdiepte aanwezig zijn. Aan de binnenzijde van de stadsmuur zal sprake zijn van een ophogingspakket dat kan dateren uit de periode vanaf vermoedelijk de 14^e eeuw tot circa de 16^e eeuw.

Ter hoogte van de Bagijnhof was mogelijk een (spui-)duiker aanwezig in de Vest en door de stadsmuur. Deze kan dateren uit de periode vanaf de 14^e eeuw en in gebruik zijn geweest tot in de 19^e eeuw.

²⁶ Dorst 2013 en 2016.

4. Doel en vraagstellingen

Het hoofddoel van het veldwerk was het documenteren van de (dieper gelegen) bodemopbouw in het onderzoeksgebied. Daarnaast is gekeken of er mogelijk resten van de stadsmuurfundering bij de graafwerkzaamheden zouden worden vrijgegraven. Voor het veldwerk zijn de volgende vraagstellingen opgesteld:

- *Hoe is de algemene bodemopbouw in het onderzoeksgebied, zowel haaks op de Spuihaven als in een boorraai die buiten de stadsmuur haaks op de Bagijnhof loopt?*

Specifieke vragen hierbinnen zijn:

- *Is er op het einde van de Bagijnhof dieper gelegen sprake van een watergang in de top van het komklei-op-veenlandschap via het veronderstelde tracé van de historische Thuredrith zoals die op de archeologische beleidskaart (2012) van de gemeente Dordrecht staat aangegeven? En zo ja, wat is hiervan de datering, diepte(ligging) en breedte?*
- *Is het mogelijk om de locatie van de bakstenen stadsmuur te bepalen? En zo ja, waar heeft deze dan vermoedelijk gelegen binnen het onderzoeksgebied?*
- *Was er buiten de bakstenen stadsmuur een stadsgracht aanwezig? En zo ja, wat hiervan de ligging, ouderdom en diepte?*

5. Veldwerk

5.1 Methoden

Het veldonderzoek is uitgevoerd op 22, 23 en 27 januari 2020. Er zijn in totaal acht boringen gezet waarvan er zes gelukt zijn; twee boringen (B1 en B2) zijn gestaakt vanwege het vele ondoordringbare baksteenpuin binnen de eerste 2,5 m van het bodempakket. Het gaat hierbij mogelijk om slooppuin van de middeleeuwse stadsmuur dat deels gebruikt zal zijn om een deel van de stadsgracht (Spuihaven) dicht te gooien. Er is geboord tot een maximale diepte van 7,75 m – mv.

De boringen zijn gezet in twee boorraaien. De eerste raai A-B loopt in het verlengde van de Bagijnhof zodat er een dwarsdoorsnede van de ophogingen en natuurlijke afzettingen binnen en buiten de stadsmuur is verkregen. De tweede raai C-D ligt in het gebied buiten de stadsmuur en staat haaks op de Bagijnhof. Hierdoor kon worden bekeken of er sprake is van een rivier/spuigang in het komklei-op-veenlandschap (zie afb. 12).

Waar mogelijk zijn de boringen doorgezet tot in het Hollandveen Laagpakket. Alle boringen zijn tot circa 1 m – mv voorgeboord met een Edelmanboor met een diameter van 7 cm.

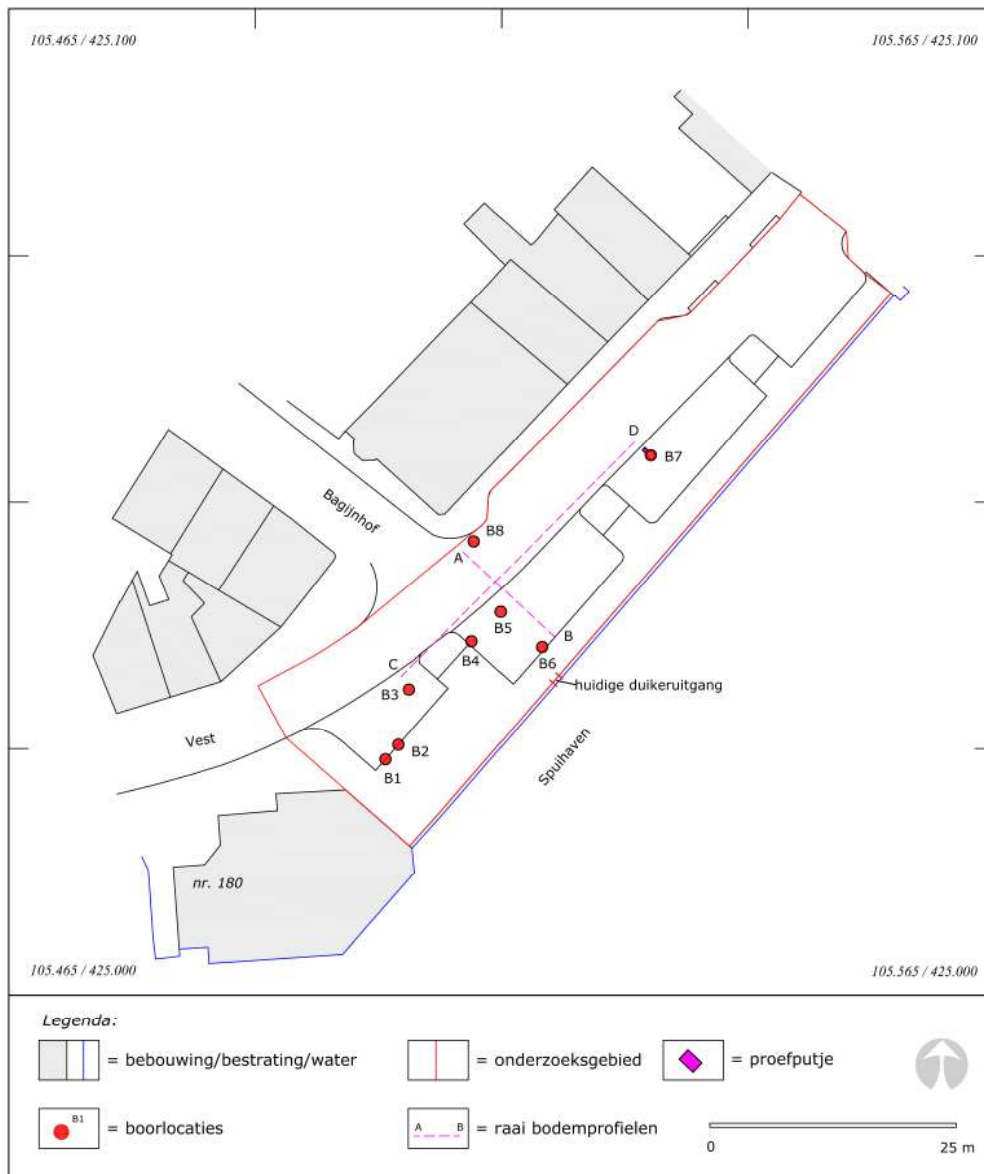
Vervolgens zijn de boringen verdiept met een gutsboor met een diameter van 3 cm. Er zijn vondsten gedaan: baksteen, natuursteen, keramiek, verbrand en onverbrand dierlijk bot en schelpresten. De kenmerken hiervan zijn in het veld gedocumenteerd; de vondsten zijn niet verzameld. Uit boring 8 is het diepst gelegen bodempakket verzameld en op een zeef met een maaswijdte van 5 mm gezeefd. De vondsten uit het zeefresidu zijn beschreven in de boorbeschrijving en niet bewaard. De locaties van de boringen zijn ingemeten aan de hand van de aanwezige bebouwing/bestrating. De NAP-hoogtes van de boorlocaties zijn overgenomen van de AHN. Ten slotte is op twee plekken geprobeerd om de locatie van de stadsmuur in de ondergrond vast te stellen. Op circa 80 cm ten noorden van boring 7 is de gutsboor op 45 cm – mv gestuit op een ondoordringbare laag. Vervolgens is hier met een schep een proefputje gegraven om dit te onderzoeken. Het aangetroffen muurwerk is gefotografeerd en beschreven. Hetzelfde is gedaan op de kop van de Bagijnhof, ter hoogte van boring 5. Hier is ook sprake van een ondoordringbare laag, maar dieper dan 1,3 – 1,4 m – mv; hier is niet gegraven. Het onderzoek is uitgevoerd conform de richtlijnen van de KNA versie 4.1 en de BRL 4000, versie 4.1 (beide 2018).

5.2 Onderzoekresultaten

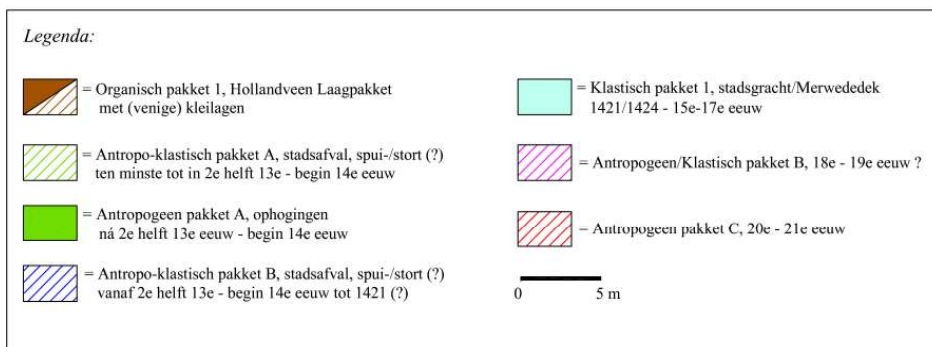
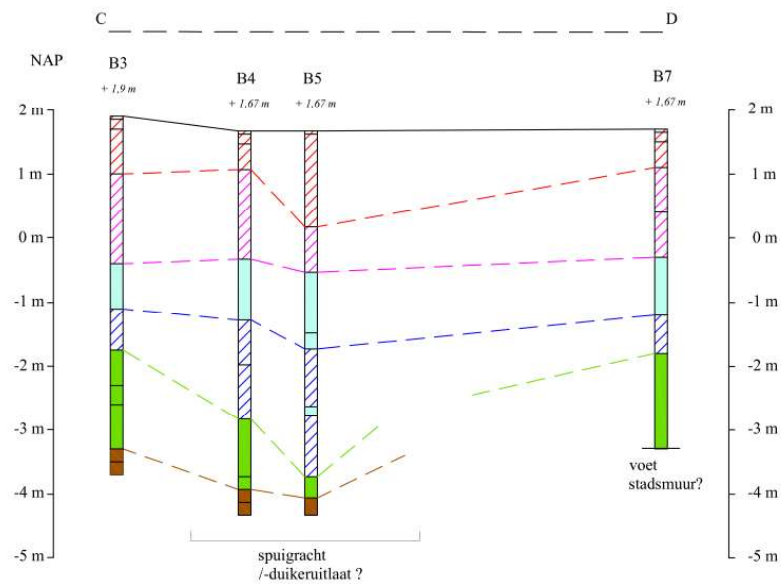
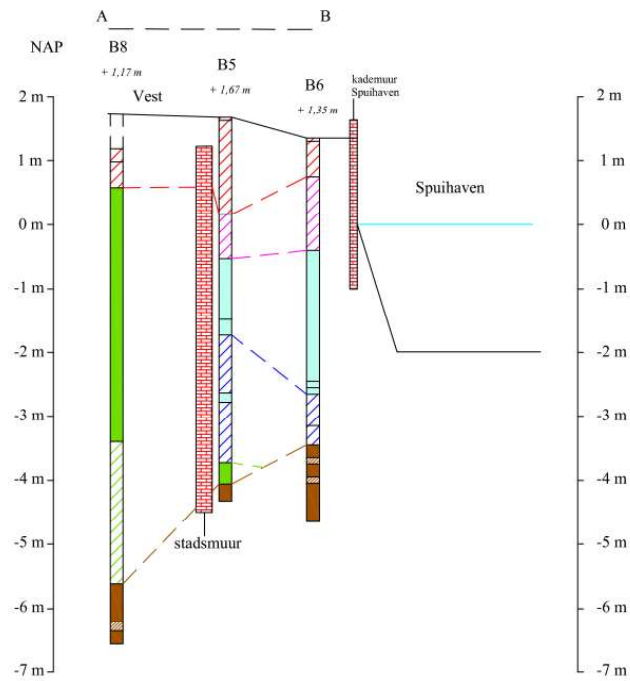
Als eerste zal de bodemopbouw worden besproken, gevolgd door de archeologische aspecten.

5.2.1 Bodemopbouw

Hieronder volgt, van onder naar boven, een beschrijving van de zeven bodemeenheden die zijn onderscheiden. In afbeelding 13 zijn de eenheden weergegeven in twee boorprofielen. De boorbeschrijvingen zijn weergegeven in bijlage 1.

Afb. 12. De ligging van de boorlocaties in het onderzoeksgebied en de twee bodemprofiel raaien A-B en C-D. In paars (bij B7) is de locatie van proefputje 1 te zien.

Afb. 13. De geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw op basis van de profielraaien A-B en C-D. Voor de ligging hiervan, zie afbeelding 12.

Organisch pakket 1: Hollandveen Laagpakket

De diepst aangeboorde, natuurlijke afzetting betreft een veenafzetting. Deze is aangetroffen in de boringen B3, B4, B5, B6 en B8. Het veen is mineraalarm tot sterk kleiig. Op sommige locaties zijn (venige) kleilagen in het veenpakket aanwezig (B8, B6). Daarnaast zijn er hout- en rietresten in aanwezig. Waarschijnlijk is nergens een intacte top van het veen aangetroffen, hoewel van de diepste gelegen kleilagen op het veen in de boringen 4 en 5 niet zeker is of dit mogelijk (toch) een komafzetting is. De top van het veen varieert tussen 3,45 m – NAP (B6, 4,8 m – mv) en ca. 4 m – NAP (B4 en B5, resp. 5,73 en 5,6 m – mv). Deze dieptes voor de (intacte) top van het Hollandveen Laagpakket zijn overeenkomstig met zoals deze rondom de onderzoekslocatie aanwezig zijn, zowel binnen de stadsgrenzen als in het buitengebied.²⁷ Alleen in boring 8 is de top van het veen op een afwijkende diepte aanwezig. Hier ligt het veen op 5,61 m – NAP (ca. 7,33 m – mv). De reden waarom het hier dieper gelegen is, is onduidelijk. Wel is zeker dat er hier geen komafzetting aanwezig is; het veenpakket is dus mogelijk vergraven of er was een natuurlijke watergang aanwezig (zie Antropo-klastisch pakket A). De dikte van het veenpakket is onbekend; de onderzijde is niet bereikt. Het veenpakket behoort tot de Formatie van Nieuwkoop en betreft het Hollandveen Laagpakket.

Antropo-klastisch pakket A: stadsafval, spui-/stort binnen de (latere) stadsmuur

De afzetting is zeer vergelijkbaar of mogelijk dezelfde als de afzettingen van Antropo-klastisch pakket B. De reden dat deze in boring 8 als afzonderlijke eenheid is aangegeven, is omdat de afzetting zich hier aan de binnenzijde van de stadsmuur bevindt en omdat het hier onder (de diepere lagen van) Antropogeen pakket A aanwezig is. Buiten de stadsmuur is een vergelijkbaar pakket (Antropo-klastisch pakket B) aanwezig. Nabij de stadsmuur ligt dit op een kleiafzetting (vermoedelijk ophoging) en verder zuidwaarts is het weer direct op/in de top van het veen aanwezig (B6). De relatie tussen beide afzettingen is onduidelijk, zeker omdat de afzetting in boring 8 (Antropo-klastisch pakket A) vrijwel geheel dieper gelegen is dan in de boringen buiten de stadsmuur (B3-B7).

Antropo-klastisch pakket A bestaat uit een donkerbruine, licht siltige en sterk organisch klei met een groot aantal antropogene indicatoren. In de afzettingen zijn baksteenpuin, leisteen, mortelresten, onverbrand en verbrand bot en mosselschelpfragmenten (*Mytilus edulis*) aangetroffen. De top ligt op 3,39 m - NAP (4,58 m – mv) en de afzetting heeft een dikte van 222 cm. Het pakket vertoont enige gelijkenis met de vroegste, pre-stedelijke ophogingen zoals die aanwezig zijn aan de Voorstraat. De geogenese van dit pakket is niet duidelijk. Het zou kunnen dat het een (gegraven?) watergang is die gevuld is met gespuid stadsafval. Het is ook mogelijk dat het een (in den droge) gestort/geplempt ophogingspakket is. Gezien de aanwezigheid van baksteenfragmenten en mortel zal de afzetting ten minste dateren tot in de 2^e helft van de 13^e en begin van de 14^e eeuw. Een goede startdatering is niet te geven. Het pakket lijkt te zijn afgezet vóór de bouw van de stadsmuur, wat voor dit deel aannemelijk vóór 1421 en mogelijk in de periode 1350-1400 is uitgevoerd.

Antropo-klastisch pakket B is mogelijk een continuering van Antropo-klastisch pakket A ná de aanleg van de bakstenen stadsmuur. Echter, hierover bestaat geen enkele zekerheid omdat de geogenese onduidelijk is.

Antropogeen pakket A: stadsophogingen / ophoging voor stadsmuurfundering

Dit pakket is zowel aan de binnen- als buitenzijde van de stadsmuur aanwezig, met als grote verschil dat het aan de buitenzijde minder dik is en verder van de stadsmuur af zelfs geheel afwezig is. Het bestaat uit licht tot donkergrijze, siltige tot licht zandige klei met soms wat detritusvlekken, enkele houtresten en onbepaalde schelpresten en veenbrokjes. De afzetting is relatief schoon; alleen in de boringen 7 en 8 zijn enkele fragmentjes baksteen aanwezig. Aan de buitenzijde van de stadsmuur is de afzetting direct op het Hollandveen Laagpakket aanwezig. Aan de binnenzijde van de stadsmuur is het aanwezig op de oudere spui-/stortafzetting (Antropo-klastisch pakket A, afb. 13).

Dit schone ophogingspakket is mogelijk opgebracht in de periode van de grote stadsuitbreiding, en mogelijk de aanleg van de stadsmuur, vanaf de tweede helft van de 13^e en begin van de 14^e eeuw.

²⁷ Binnen de stad, zie Nieuwstraat, DDT 1502, Archis zaaknr. 3978887100 en buiten de stad, zie Blekersdijk, DDT 0402, RAAP notitie 707, Müller 2004.

Aan de buitenzijde van de stadsmuur is relatief dicht achter de muur geboord (afb. 13, profiel C-D). Wat opvalt is dat het pakket tegenover de Bagijnhof minder dik is (boringen 4 en 5). Aan weerszijde hiervan heeft het pakket een dikte van 155 cm (B3) en ten minste 149 cm (B7). De top van het pakket ligt in beide boringen op vrijwel dezelfde diepte van circa 1,75 m – NAP (3,5 - 3,6 m – mv). In boring 4 en 5 heeft het pakket een dikte van respectievelijk 110 en 33 cm. Dit zou veroorzaakt kunnen zijn door de aanwezigheid van een spui van het binnengrachtstelsel dat hier aanwezig was.

Aan de binnenzijde van de stadsmuur heeft het pakket een dikte van 398 cm en de top ervan ligt op 0,41 m + NAP (ca. 1,13 m – mv). Er is hier sprake van een homogeen pakket dat in één ophoofphase is opgebracht. Indien het pakket al in de periode eind 13e – begin 14e eeuw tot deze hoogte is opgebracht, dan zou er hier al sprake zijn van een wal. Dit zou geconcludeerd kunnen worden uit de diepteligging van de top van het contemporaine ophogingspakket op het Statenplein dat op een diepte van circa 2 m – NAP ligt.²⁸ Aangenomen kan worden dat de top van dit pakket in ieder geval vanaf de 16^e eeuw al het loop-/leefniveau was.²⁹

Antropo-klastisch pakket B: stadsafval, spui-/stort buiten de stadsmuur

Dit pakket bestaat uit een (donker)bruine, sterk organische, licht siltige klei. Hierin zijn enkele dunne kleilagen, veen- en kleibrokken, stro, leisteen, baksteen en mortelresten en mosselschelpfragmenten (*Mytilus edulis*) aanwezig. Het gaat waarschijnlijk om (vermoedelijk in den droge) gespuid of gestort stadsafval. Dichter tegen de stadsmuur is het pakket dikker en neemt in zuidelijke richting af in dikte; in boring 5 is het 200 cm dik en in boring 6 nog 80 cm dik (afb. 13, profiel A-B). De top van het pakket ligt tussen ca. 1 m – NAP (B3) en 1,7 m – NAP (B5). De afzetting is opvallend dikker tegenover het einde van de Bagijnhof, waar waarschijnlijk een spui-gracht /-duiker van het binnengrachtstelsel de stad uit kwam. Deze heeft op dit punt het ophogingspakket (Antropogeen pakket A) geërodeerd. Hier heeft Antropo-klastisch pakket B een dikte tussen 155 en 200 cm (respectievelijk B4 en B5). Aan weerszijden van deze vermoedelijke spui-uitlaat heeft de afzetting een dikte tussen 60 en 65 cm (respectievelijk B3 en B7).

Het pakket is slechts relatief te dateren; gezien de aanwezigheid van baksteenpuin zal het dateren vanaf de 2^e helft van de 13^e – begin 14^e eeuw. De einddatering is bepaald door determinatie van het bovenliggende pakket als behorende tot het Merwededek en de stadsgracht ná de St. Elisabethsvloeden van 1421-1424.

Klastisch 1: Merwededek / stadsgracht ná 1421-1424.

Dit pakket bestaat licht tot donkergrijze, siltige tot sterk zandige klei met sporadisch enkele baksteenfragmentjes een mosselschelpfragment (*Mytilus edulis*). De top van de afzetting ligt rond de 0,3 m – NAP. Direct achter de stadsmuur heeft het een dikte tussen 70 en 120 cm (afb. 13, raai C – D, boringen B3, B4, B5 en B7). Verder in zuidelijke richting is het dikker; in boring 6 is het 225 cm dik. Deze afzetting is waarschijnlijk begonnen ná 1421-1424 nadat het buitengebied onder water kwam te staan. De dieper gelegen lagen kunnen dan ook gerekend worden tot het Merwededek; de afzettingen van het zoetwatergetijdengebied het Bergsche Veld. Vanaf het midden van de 16^e eeuw is hieruit de stadsgracht, de huidige Spuihaven ontstaan. Het deel van de stadsgracht binnen het onderzoeksgebied is watervoerend geweest tot circa het eerste kwart van de 18^e eeuw.

Antropogeen / Klastisch pakket B: stadsgrachtvulling en demping

Dit afzettingspakket bestaat uit licht-(bruin)grijze, siltige tot zandige klei / kleilig zand. Hierin zijn detritusvlekken, een mosselschelpfragment (*Mytilus edulis*) en keramiek waaronder roodbakkerd aardewerk en faïence aangetroffen. Het kenmerkendste is de grote hoeveelheid baksteen- en mortelpuin in dit pakket. Dit is mogelijk afkomstig van de sloop van de stadsmuur. De afzetting bestaat deels uit afzettingen van een watervoerende stadsgracht en deels uit grond die is gebruikt voor het dichtwerpen van een deel van de gracht. Het pakket heeft een dikte van circa 140 cm en de top ligt rond 1 m + NAP (ca. 60-90 cm – mv). Het is te dateren in de 18^e – 19^e eeuw.

28 Dorst e.a., 2014, 24-25.

29 Dorst 2013. Dit is gebaseerd op een onderzoek aan de nabijgelegen Vriesestraat. Hier is een straat- en goot uit de 16^e eeuw aanwezig op een diepte vanaf 0,8 m – mv.

Antropogeen pakket C: opgebracht/vergraven, 20^e – 21^e eeuw

Het bovenste grondpakket met een dikte tussen 60 cm (B4 en B7) en 150 cm (B5) bestaat uit een opgebrachte laag zand met bouwpuin. Dit pakket zal grotendeels zijn opgebracht in de 20^e eeuw tijdens de aanleg van de wegverharding van de Vest en de naastgelegen parkeerplaatsen.

5.2.2 Archeologische resten in proefputje 1

Na de geologische boringen is geprobeerd de locatie van de stadsmuur te bepalen. Dit is gedaan door met een gutsboor te prikken ter hoogte van de rooilijn van bebouwing aan de zuidzijde van de Vest (ten noorden van de Vriesebrug). In het onbebouwde onderzoeksgebied ligt deze grens ongeveer ter hoogte van de grens van de straat Vest en de parkeerplaatsen. In één proefputje, ter hoogte van de ingang van het pand Vest 169-171 is op 45 cm – mv gestuit op een ondoordringbare laag.³⁰ Hier is vervolgens met een schep een proefputje van circa 50x60 cm gegraven. Hierin is muurwerk aangetroffen waarvan de bovenzijde deels is vrijgegraven. De zuidelijk grens van deze muur is waarschijnlijk vrijgegraven, de noordelijke grens niet; de totale breedte is dus niet bekend. Het muurwerk bestaat uit roze-oranje bakstenen met een formaat van 23 x 11 x 4,5 cm (afb. 14). Dit is vergelijkbaar met waarnemingen van de stadsmuur elders; aan de Spuiboulevard 273-287 is een steenformaat gedocumenteerd tussen 20 en 22 cm.³¹ Aan de Vest 94-96 zijn baksteenformaten waargenomen van 27 x 13 x 6 cm in de voet en 24 x 11,5 x 6 cm aan de bovenzijde van de muurfundering.³²

Afb. 14. Links: de muurresten in proefputje 1, de vermoedelijke restanten van de middeleeuwse stadsmuur met op de achtergrond de deur van het pand Vest 169-171. Voor de ligging van proefputje 1, zie afbeelding 12. Rechts: de bovenzijde van het muurwerk, gezien in de lengterichting van de stadsmuur; de grens rechts is vermoedelijk de waterzijdegrens van de stadsmuur.

³⁰ RD-coördinaat 105.529 / 425.055.

³¹ Dorst 2009, gemeentelijke projectcode 0823, Archis zaaknummer 3270872100.

³² Dorst 2015, gemeentelijke projectcode 1405, Archis zaaknummer 2466883100.

6. Samenvatting en conclusies

In januari 2020 is in het onderzoeksgebied Vest 180 - Vriesebrug in de gemeente Dordrecht een inventariserend veldonderzoek door middel van boringen uitgevoerd. Daarnaast is op één locatie een proefputje gegraven om de verwachte, vermoedelijke stadsmuur te documenteren. In totaal zijn er acht boringen gezet.

Ten aanzien van de geformuleerde vraagstellingen is het volgende geconstateerd.

- Hoe is de algemene bodemopbouw in het onderzoeksgebied, zowel haaks op de Spuihaven als in een boorraai die buiten de stadsmuur haaks op de Bagijnhof loopt

- Is er op het einde van de Bagijnhof dieper gelegen sprake van een watergang in de top van het komklei-op-veenlandschap via het veronderstelde tracé van de historische Thuredrith zoals die op de archeologische beleidskaart (2012) van de gemeente Dordrecht staat aangegeven? En zo ja, wat is hiervan de datering, diepte(ligging) en breedte?

- Is het mogelijk om de locatie van de bakstenen stadsmuur te bepalen? En zo ja, waar heeft deze dan vermoedelijk gelegen binnen het onderzoeksgebied?

- Was er buiten de bakstenen stadsmuur een stadsgracht aanwezig? En zo ja, wat hiervan de ligging, ouderdom en diepte?

Voorafgaand aan het begin van de 11^e – eeuwse ontginningen is de locatie gelegen in het laaggelegen komklei-op-veenlandschap tussen de stroomgordels van de Thuredrith (noord), de proto-Oude Maas (west) en de Dubbel (zuid). Gedurende de 11^e eeuw – eerste helft 13^e eeuw lag het gebied in het komgebied ten zuiden van de hogere oeverwal van de Thuredrith en proto-Oude Maas. Een duidelijke komkleiafzetting is hier op het veen echter niet aangetroffen. Hierop lag de bedijking van de Grote Waard met daarop- en –achter de woonheuvels (hillen) met boerderijen. Gedurende deze vroegste, grotendeels pre-stedelijke fase van Dordrecht lag het onderzoeksgebied te ver zuidelijk van de bewoonde zone. Er zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een natuurlijke watergang die ter hoogte van de Bagijnhof en via het tracé van deze straat in noordwestelijke richting zou lopen. De aanname dat de Thuredrith als zijrivier van de Dubbel via deze route in de Merwede zou uitmonden kan ook op basis van deze gegevens verworpen worden.

De oudste door mensen veroorzaakte afzettingen zijn aangetroffen op einde van de Bagijnhof, ter hoogte van de straat Vest en dus aan de binnenzijde van de latere stadsmuur. Hier is, direct op/in het veenpakket een 222 cm dik pakket klei met stadsafval aanwezig. Het pakket vertoont enige gelijkenis met de vroegste, pre-stedelijke ophogingen zoals die aanwezig zijn aan de Voorstraat. De geogenese van dit pakket is echter niet duidelijk. Aangezien het relatief diep (in?) het veenpakket aanwezig is, zou het afgezet kunnen zijn in een gegraven watergang, zoals een ontginningsloot, die is gevuld is met gespuid (?) stadsafval. Het is echter ook mogelijk dat het een (in den droge) gestort ophogingspakket is.

Vervolgens is het gebied bij de grote stadsuitbreiding in de periode tweede helft 13^e – begin 14^e eeuw waarschijnlijk bij de stad betrokken. Het oudere (gespuide?) ophogingspakket wordt afgedekt door een dik pakket, relatief schone, lichtgrijze klei. De grens van dit ophogingspakket ligt ongeveer ter hoogte van de rooilijn van de zuidelijke bebouwing van de Vest / grens van de straat Vest en de parkeerplaatsen. Dit pakket diende vermoedelijk ook als funderingsvoet voor de bakstenen stadsmuur. Het is mogelijk dat deze aansluitend op het aanbrengen van dit pakket vanaf circa de tweede helft van de 14^e eeuw in dit deel van de stad is gebouwd. Een eenduidige, absolute datering is hiervoor echter niet te geven.

Zuidelijk van dit ophogingspakket, buiten de stadsmuur zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een stadsgracht in de periode vóór 1421-1424. Alhoewel er geen sprake is van een eenduidige/noemenswaardige komkleiafzetting op het Hollandveen Laagpakket, ligt de top hiervan niet dieper dan elders binnen of buiten de middeleeuwse stad. Met andere

woorden, er is geen sprake van een vergraven top van het veenpakket. Dit is ook vastgesteld aan de Vest 94-96. De 13^e – eeuwse historische vermeldingen van het recht op het graven van een stadsgracht en de aanwezigheid van deze gracht, verwijzen dus niet naar een verdedigingsgracht op deze locatie en dit deel van de stad.

Het deponeren of spuien van stadsafval op het einde van de Bagijnhof gaat na de aanleg van de stadsmuur door. Mogelijk is er vanaf dit moment zeker sprake van een spuigracht in dit deel van de Bagijnhof; deze is aangesloten op het (vermoedelijk) nieuw gegraven deel van de binnengracht; het stuk vanaf de Lange Breestraat- Bagijnhof-Lenghenhof-Lindenstraat-Museumstraat. Via een spuigrachtje vanaf de hoek Bagijnhof-Lenghenstraat zal er via een duiker onder de Vest in het laaggelegen gebied buiten de stadsmuur gespuid zijn. Hierdoor is een spuigeul ontstaan waarbij het ophogingspakket deels geërodeerd is. Deze spuigeul lijkt echter geen niet ver buiten de stadsmuur en diep in de top van het Hollandveen Laagpakket te zijn ingesleten. Het gespuide of gestorte stadsafval dat buiten de stadsmuur aanwezig is, ligt voornamelijk direct buiten de muur, op een afstand van 7 meter ten zuiden van de stadsmuur is deze afzetting al beduidend minder dik.

Deze gespuide/gestorte afzettingen buiten de stadsgracht zijn afgedekt door een afzetting die deels kan worden toegeschreven aan het Merwededek; de afzettingen van het zoetwatergetijdengebied dat is ontstaan ná de St. Elisabethsvloeden tussen 1421-1424. Vervolgens is het deel van dit water dat direct tegen de stadsmuur stond vanaf het midden van de 16^e eeuw ongevormd tot stadsgracht. Dit is de huidige Spuihaven en deze zou dus mogelijk pas vanaf begin 17^e eeuw als stadsgracht zijn gaan functioneren. Vanaf de late 18^e en voornamelijk begin 19^e eeuw is hier een deel van de stadsgracht gedempt. In deze periode is ook de stadsmuur grotendeels afgebroken en waarschijnlijk is het sloopmateriaal hiervan gebruikt om de stadsgracht Spuihaven te dempen. Ook in deze periode blijkt deze locatie nog steeds een plek vanwaar er stadsafval wordt afgevoerd. In deze periode stond er op de aangeplempte grond buiten de afgebroken stadsmuur de asloods; hier werd het stedelijk haardas verzameld om per schip via de Spuihaven te worden verscheept. Mogelijk is de route Visstraat-Bagijnhof als sinds de Middeleeuwen één van de wegen waarlangs het stedelijk afval werd afgevoerd.

Op één locatie is, waarschijnlijk het restant van de stadsmuur aangetroffen. Deze is in het onderzoeksgebied aanwezig ter hoogte van de grens van de straat Vest en de parkeerplaatsen. Het formaat van het hier aangetroffen muurwerk komt overeen met de baksteenformaten zoals elders in de stadsmuur zijn aangetroffen.

Voor vragen over de bevindingen en conclusies in dit rapport kan contact worden opgenomen met dhr. M.C. Dorst, senior KNA-archeoloog van de gemeente Dordrecht, tel. (078) 770 4904.

Bronnen

Literatuur

- Boer, de G.H., M. Rietkerk, J.A. Schenk & B. Jansen, 2009: Stad en Slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. Een archeologische verwachtings- en beleidskaart voor het buitengebied en de historische stad. *RAAP-rapport 1672*.
- Dorst, M.C. & H. 't Jong & G.J. Schiereck, 2018: Thuredrith. Nieuw licht op het ontstaan van Dordrecht. *Verhalen van Dordrecht 36*. Stichting Historisch Platform Dordrecht. Drukkerij RAD, Dordrecht.
- Dorst, M.C., 2019: Brug Dubbeldamseweg-Zuid – Twintighoevenweg, gemeente Dordrecht. Lange Geldersekaade, gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. *Dordrecht Ondergronds 70*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfoegd.
- Dorst, M.C. en G.H. de Boer, 2017: De Grote Kerk, Thuredrith en Oude Maas, Dordrecht. Archeologisch booronderzoek rond de Grote Kerk. Nieuwe geo-archeologische informatie over de Thuredrith, Oude Maas en Grote Kerk. *Dordrecht Ondergronds 92*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfoegd.
- Dorst, M.C., 2016: Leidingvervanging Nieuwstraat-Korte Nieuwstraat, Dordrecht. Een archeologisch onderzoek door middel van een bureauonderzoek, begeleiding en boringen. *Dordrecht Ondergronds 67*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfoegd.
- Dorst, M.C., 2015: Vest 94-96, Dordrecht. Een archeologisch onderzoek naar de stadsmuur, verdedigingsgracht en mogelijk bastion door middel van een proefsleuf, begeleiding en aanvullende grondboringen. *Dordrecht Ondergronds 61*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfoegd.
- Dorst, M.C. & G.H. de Boer, 2014: HVC restwarmtetransportnet, Gemeente Dordrecht. Een archeologisch bureauonderzoek en een verkennend en inventariserend veldonderzoek door middel van boringen. *Dordrecht Ondergronds 53*. Gemeente Dordrecht.
- Dorst, M.C. e.a., 2014: Stadsontwikkeling op het Statenplein. Opkomst en ondergang van een 14e-eeuwse ambachtswijk in Dordrecht. *Dordrecht Ondergronds 40*. Gemeente Dordrecht, vakteam erfoegd.
- Dorst, M.C., 2013: Van de straat in de goot... Archeologisch onderzoek onder de Vriesestraat, gemeente Dordrecht. Een archeologische begeleiding en een booronderzoek. *Dordrecht Ondergronds 50*.
- Dorst, M.C., 2009: Dordrecht, Spuiboulevard 273-287. Waarneming van een deel van de stadsmuur. *Dordrecht Ondergronds Waarneming 2*.
- Esch, C. van der, 1998: De Thuredrith, of een verbinding naar de Thuredrith? Nieuwe vondsten van de middeleeuwse scheepsvaartroute tussen Dubbel en Dordrecht. *Grondig Bekeken 13*. Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, Lek- en Merwestreek, jaarverslag 1998, nrs 1 en 3.
- Esch, van der, C., 1995: Harnas op de bodem van de Thuredrecht. Unieke vondst onder de Dubbeldamse weg. *Grondig bekeken 38*, 10e jaargang, no. 4.
- Esch, van der, C. & T. Koorevaar, 1995: Vissers aan de Dubbel. Opgravingen in het Burg. Beelaertspark in Dubbeldam. In: *Grondig bekeken 37*, 10e jaargang, no. 3.

Easton, C., 1917: Het Dordtse probleem, de vroegere loop der rivieren bij Dordrecht. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 34, 1917, pag. 1-37.

Koch, A.C.F., 1970: *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel I Eind van de 7^e eeuw tot 1299*. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.

Müller, A., 2004: Plangebied Blekersdijk. Gemeente Dordrecht. Een inventariserend archeologisch onderzoek. *RAAP-notitie 707*. RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. Amsterdam.

Nelemans, A., 1988: Verslag van het onderzoek Blekersdijk. *Grondig Bekeken* 3 (1988), pagina. 35-44.

Schiereck, G.J., 2017: De Dordtse uitdaging. De vroegere loop van de rivieren bij Dordrecht. *Tijdschrift voor Historische Geografie*, 2e jaargang 2017, nummer 1.

Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts en M.J. van der Meulen, 2011: Atlas van Nederland in het Holoceen, Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu. Amsterdam. Kaart ook op: https://archeologieinnederland.nl/sites/default/files/map_attachments/Paleogeografische%20kaart%20800nc.pdf

Wall, P.H. van de Wall, 1790: *Handvesten, privilegien, vrijheden, voorregten, octrooijen en costumen; midsgaders sententien, verbonden, overéénkomsten, en andere voornaame handelingen der stad Dordrecht*. Deel 1, 129-131. <https://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identificer=dpo:7314:mpeg21:0402>

Verantwoording afbeeldingen

Afb. 1: De ligging van het onderzoeksgebied in de gemeente Dordrecht (bewerkte kaart uit het geo-informatiesysteem van de Drechtsteden, Drechtmaps, door M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020).

Afb. 2: De ligging van het onderzoeksgebied in detail (Autocad-tekening door M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020).

Afb. 3. De weergave, bij benadering van het onderzoeksgebied weergegeven op de archeologische beleidskaart van de gemeente Dordrecht (2012): bewerkt door M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020).

Afb. 4. Een bewerking van een afbeelding van C. Easton (1917) door M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020. Hierop is het onderzoeksgebied bij benadering weergegeven en zijn de stroomgordels Waal/Merwede, de Thuredrith en proto-Oude Maas en de Dubbel ingekleurd.

Afb. 5. Een uitsnede van een kaart van Van Deventer uit 1545 (hier kopie uit 1674, RAD inventarisnr. 552_290235). Deze staat nog niet online op de beeldbank van het Regionaal Archief Dordrecht.

Afb. 6. Links: Een uitsnede van een kaart van Van Deventer uit ca. 1550. Rechts een uitsnede van een kaart uit een atlas van Blaeu uit 1640.

Afb. 7. Links: een grondtekening uit 1649-1699 van de wateren (grachten/haven) die in deze periode in gebruik/watervoerend waren (RAD inventarisnr. 555_14940 <https://beeldbank.regionaalarchiefdordrecht.nl/>).

Afb. 8. Het onderzoeksgebied weergegeven op de kadastrale minuut van 1811-1832 (Kadastrale kaart 1811-1832: minuutplan Dordrecht, Zuid Holland, sectie H, blad 01, MIN08037H01). Bewerking door: M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020.

Afb. 9. Een pentekening uit circa 1815 (RAD inventarisnr. 551_35235, <https://beeldbank.regionaalarchiefdordrecht.nl/>).

Afb. 10. Een tekening uit circa 1835 (RAD inventarisnr. 551_40130 <https://beeldbank.regionaalarchiefdordrecht.nl/>).

Afb. 11. Een recente luchtfoto van de locatie van het onderzoeksgebied (Foto uit het gemeentelijk geo-informatiesysteem Drechtmaps, 2020).

Afb. 12. De ligging van de boorlocaties in het onderzoeksgebied en de twee bodemprofiel raaien A-B en C-D. Autocadtekening door: M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020).

Afb. 13. Een geo-archeologische interpretatie van de bodemopbouw op basis van de boringen in de raaien A-B en C-D. Autocadtekening door: M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020.

Afb. 14. Foto's van het muurwerk in proefputje 1. Foto's door: M.C. Dorst, vakteam erfgoed, 2020.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wieldrecht doorbrak en de Grote Waard verdrong, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Bijlage 1: Boorbeschrijvingen

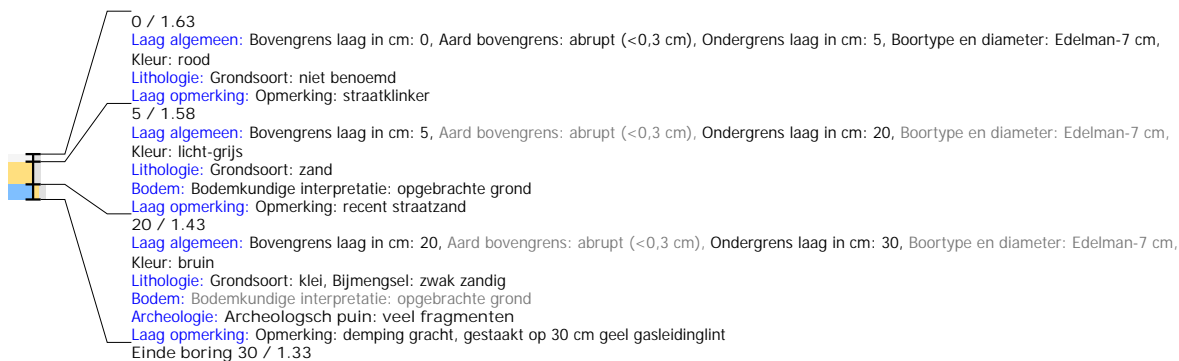
Boring: 2020-3_1

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 1, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 391
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.503, Y-coördinaat in meters: 425.023, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.71, Precisie hoogte: 1 m, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

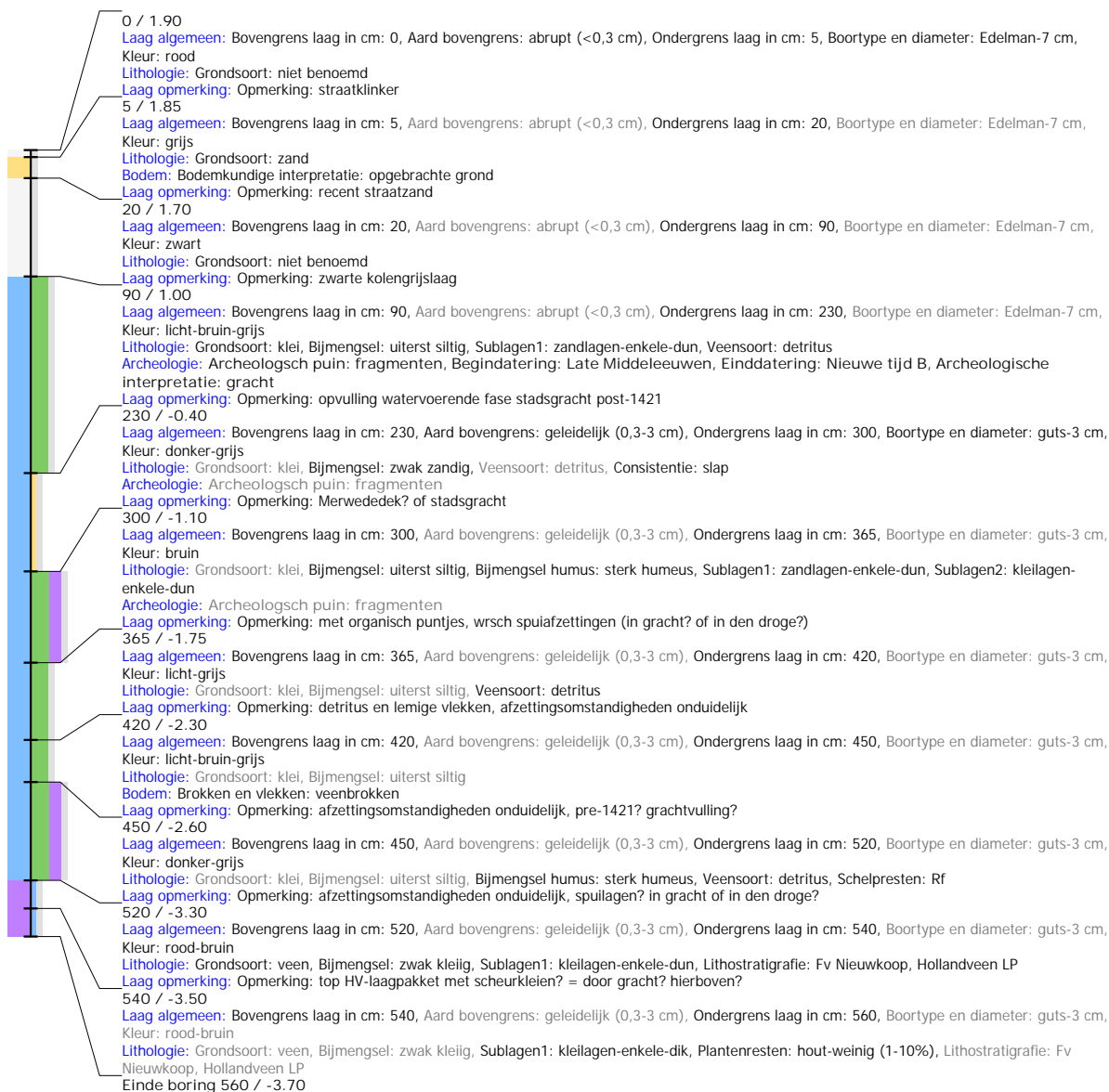
Boring: 2020-3_2

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 2, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 30
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.504, Y-coördinaat in meters: 425.025, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.63, Precisie hoogte: 1 m, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

Boring: 2020-3_3

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 3, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 560
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.505, Y-coördinaat in meters: 425.031, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.9, Precisie hoogte: 1 m, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

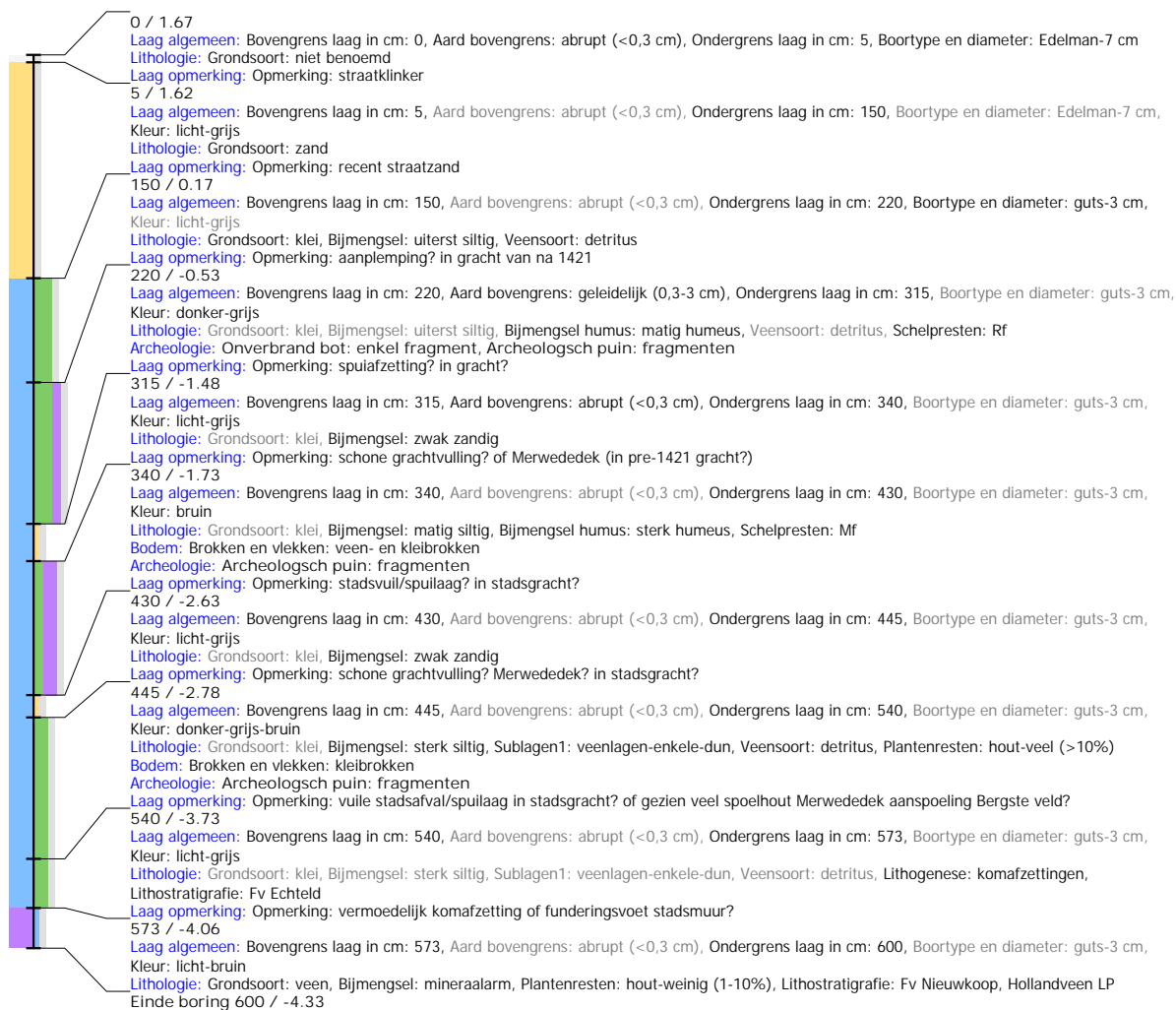
Boring: 2020-3_4

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 4, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 600
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.512, Y-coördinaat in meters: 425.035, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.67, Precisie hoogte: 1 m, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

Boring: 2020-3_5

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 5, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 600
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.514, Y-coördinaat in meters: 425.038, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.67, Precisie hoogte: 1 m, Referentievak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

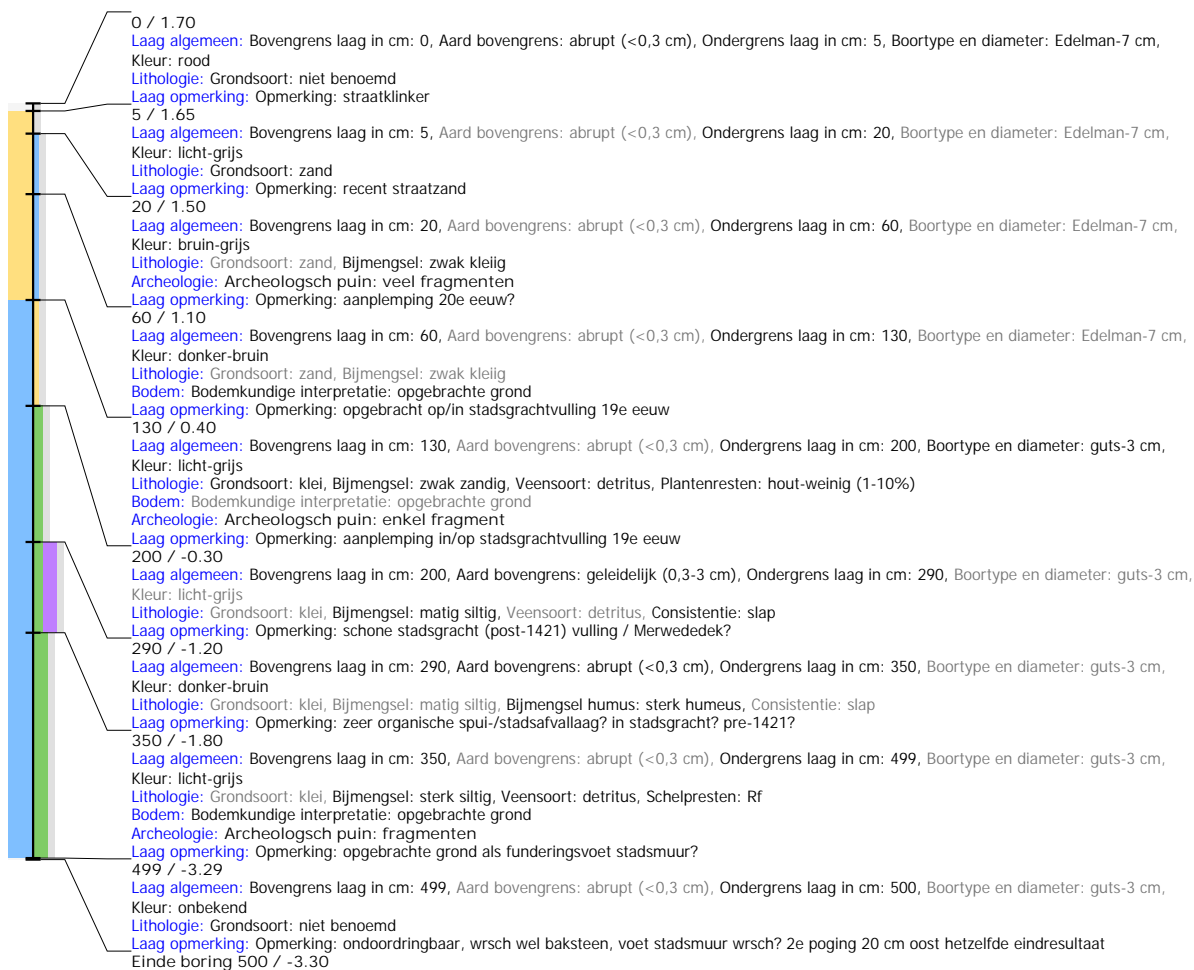
Boring: 2020-3_6

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 6, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 600
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.519, Y-coördinaat in meters: 425.035, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.35, Precisie hoogte: 1 m, Referentievak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

Boring: 2020-3_7

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 7, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 500
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.53, Y-coördinaat in meters: 425.054, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.7, Precisie hoogte: 1 m, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

Boring: 2020-3_8

Kop algemeen: Projectcode: 2020-3, Boornummer: 8, Beschrijver(s): DORST, Datum: 22-01-2020, Doel boring: archeologie - kartering, Einddiepte boring in cm: 775
Coördinaten: X-coördinaat in meters: 105.512, Y-coördinaat in meters: 425.046, Precisie coördinaat: 1 dm, Coördinaatsysteem / epsg: Rijksdriehoeksmeting (NL), Hoogte maaiveld in meters: 1.17, Precisie hoogte: 1 m, Referentievlak hoogte: Normaal Amsterdams Peil, Bepalingsmethode maaiveldhoogte: AHN bestand
Plaats: Provincie: Zuid-Holland, Gemeente: Dordrecht, Opdrachtgever: vakteam erfgoed, Uitvoerder: Dordt gemeente vakteam erfgoed

